

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Лариса НАЛИВАЙКО
Василь КЛЮЧКОВИЧ**

**ПРАВОЗАСТОСОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

Дніпро – 2023

Рецензенти:

Костицький В.В. – професор кафедри теорії та історії права та держави Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;

Ільков В.В. – суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду, доктор юридичних наук, професор;

Максакова Р.М. – завідувач кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка», доктор юридичних наук, професор

Наливайко Л.Р., Ключкович В.Ю. Правозастосовна діяльність органів судової влади: теорія, методологія, практика: монографія. Дніпро : Хай-Тек Пресс, 2023. 180 с.

Монографія присвячена дослідженню правозастосовної діяльності органів судової влади. Розкрито поняття, сутність правозастосовної діяльності органів судової влади та охарактеризовано її співвідношення із суміжними поняттями. Здійснено комплексний аналіз наукових досліджень у сфері правозастосовної діяльності органів судової влади. Сформульовано поняття та охарактеризовано елементи методології дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади. Визначено поняття та розкрито види принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. Досліджено сутність, ознаки та структуру аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади. Розкрито поняття, елементи, проблеми формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування та шляхи їх подолання. Охарактеризовано проблеми деформації професійної правосвідомості суддів та шляхи її подолання як умови підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади.

Видання розраховано на науковців, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, викладачів, здобувачів вищої освіти, громадські організації, а також усіх тих, хто цікавиться проблематикою правозастосовної діяльності органів судової влади.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ.....	8
1.1. Терміно-поняттєвий інструментарій дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади	8
1.2. Правозастосовна діяльність органів судової влади як предмет наукових досліджень.....	20
1.3. Методологія дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади	38
1.4. Поняття, види та характеристика принципів правозастосовної діяльності органів судової влади.....	57
Висновки до першого розділу	80
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ.....	84
2.1. Проблеми теорії та практики аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади.....	84
2.2. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування: поняття, елементи, проблеми формування та шляхи їх подолання.....	105
2.3. Деформація професійної правосвідомості суддів та напрями її подолання як умова підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади	130
Висновки до другого розділу	148
ВИСНОВКИ.....	153
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР – Верховний Суд

ВРУ – Верховна Рада України

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ЦОВВ – центральні органи виконавчої влади

абз. – абзац

р. – рік

ст. – стаття

п. – пункт

ч. – частина

ВСТУП

Широмасштабне вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 р. та продовження активних бойових дій уповільнило, але не спиноло розвиток Української держави та ефективного громадянського суспільства. Продовжуються заходи щодо подальшої трансформації органів публічної влади. Україні стала ще ближчою до вступу до Європейського Союзу. Так, 17 червня 2022 р. Єврокомісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС, а вже 23 червня 2022 р. Європейська рада надала Україні статус кандидата. Одним із заходів, що сприятиме вступу України до ЄС є реформа судової влади в Україні. Тож, в умовах воєнного стану Українська держава разом з європейськими партнерами та міжнародними експертами продовжує напрацьовувати нові механізми у цій сфері.

Органи судової влади займають важливе місце в утвердженні демократичних цінностей, стабілізації державно-суспільних відносин, захисті та дотриманні ідей справедливості й гуманізму, оскільки під час реалізації судової влади на суддів покладені важливі для розвитку Української держави функції. До таких напрямів діяльності судів відносяться: гарантування пріоритету права людини і громадянина над державними інтересами, відновлення порушених прав фізичних та юридичних осіб приватного права, контроль за законністю у державі та ін. Ефективне забезпечення наведених напрямів є провідною умовою розвитку України як демократичної, правової держави та інтеграції її до європейського співтовариства.

Досягнення високого рівня забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами судової влади відбувається через їх правозастосовну діяльність. Правозастосовна діяльність органів судової влади має свої характерні особливості в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Застосування норм права характеризується як загальністю, так і

універсальністю вираження, в межах чого формується судова юридична практика.

Науковий та практичний інтерес звернення до проблематики правозастосовної діяльності органів судової влади викликаний потребою подальшої демократизації українського суспільства й державності. У сучасних трансформаційних умовах проблематика правозастосовної діяльності органів судової влади набуває особливої актуальності та значення й органічно пов'язана з необхідністю зміни уявлень про її сутність та зміст. Ефективна правозастосовна діяльність органів судової влади є одним із найважливіших чинників розвитку громадянського суспільства.

Правозастосовна діяльність органів судової влади – основа правової життєдіяльності держави та суспільства, проте ефективне його здійснення потребує доктринального підґрунтя. Різні аспекти правозастосування та правозастосовної діяльності органів судової влади досліджувалася такими авторами, як: О. Балинська, С. Бобровник, М. Борисенко, О. Зайчук, С. Запара, В. Ільков, В. Лемак, М. Козюбра, В. Копейчиков, В. Костицький, М. Костицький, П. Недбайло, Н. Обушенко, Н. Оніщенко, О. Передерій, О. Петришин, І. Погрібний, П. Рабінович, В. Радченко, М. Савчин, І. Сердюк, В. Тацій, С. Шевчук та багато ін.

Проблематика правозастосовної діяльності органів судової влади вивчалася з різних позицій як у загальнотеоретичному, так і у галузевому аспектах. Однак у сучасних умовах воєнного стану та продовження реформування різних сфер держави, серед чого вагоме місце посідає судова реформа. Питання правозастосовної діяльності органів судової влади набуває ще більшого значення, що зумовлено її впливом на сталий розвиток держави, особливо у повоєнний період. До того ж, в умовах активного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій відбувається значне збільшення та поширення інформації у будь-якій сфері, у тому числі щодо діяльності суду, що потребує забезпечення умов для ефективної та швидкої комунікації із різними суб'єктами з метою уникнення розповсюдження недостовірної інформації, адже

частіше всього це стосується правозастосовної діяльності органів судової влади.

Серед авторів, роботи яких безпосередньо присвячені правозастосовній діяльності органів судової влади слід відзначити: Є. Бобрешова – «Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики» (2011), М. Борисенка – «Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України» (2016), К. Клименка – «Правозастосування в судовому адміністративному процесі України» (2008), О. Копитову – «Теоретико-правові засади судового правозастосування» (2021), Б. Левенеця – «Моделі судового правозастосування: концептуальні засади сутності та змісту» (2020), Б. Ратушну – «Належне доказування у судовому правозастосуванні України в світлі практики Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичне дослідження)» (2014) та ін. Однак нині ряд аспектів теми потребують нового осмислення, у тому числі, термінологічного уточнення та змістовного наповнення поняття «правозастосовна діяльність органів судової влади», пошук шляхів, способів і засобів удосконалення правозастосовної діяльності органів судової влади, підвищення її ефективності в умовах воєнного стану та повоєнного періоду. Тож, існуючі доктринальні та законодавчі прогалини щодо правозастосовної діяльності органів судової влади, необхідність пошуку ефективних шляхів вирішення проблем у цій сфері й зумовило необхідність проведення монографічного дослідження в означеному напрямі.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

1.1. Терміно-поняттєвий інструментарій дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади

У сучасних умовах воєнного стану державно-правової та суспільної трансформації, коли суб'єкти публічної влади та громадянського суспільства системно здійснюють пошук та модернізують шляхи їх взаємодії, провідне значення відіграє прийняття суспільно корисних та важливих рішень органами державної влади, й особливо органами судової влади. Адже незалежна та самостійна судова влада виступає запорукою досягнення основної мети суспільства – забезпечення прав і свобод людини і громадянина. До того ж, це і є головним критерієм визначення рівня демократичності тієї чи іншої держави.

Ігнорування інтересів особи неодноразово призводило в історії людства до великої кількості воєн, революцій, інших форм кровопролиття. Зробивши з цього висновок, людство здійснило заходи з унеможливлення в майбутньому подібного сценарію. Результатом осмислення зазначеної ситуації виявилось прийняття спочатку Загальної декларації прав людини 1948 року, потім Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року з відповідними протоколами до неї. У зазначених документах природні права людини в їх найсуттєвіших рисах набули реалізації у приписах позитивного законодавства [15; 48, с. 188]. Разом із тим, як свідчить національний досвід України, а саме широкомасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації та територію України 24 лютого 2022 р. – міжнародна спільнота має сконцентрувати увагу та здійснити потужну роботу у напрацюванні та впровадженні сучасних механізмів у запобіганні воєнних вторгнень одних держав на суверенну територію держав та застосування належного покарання для воєнних злочинців. Зазначене має важливу роль для Української держави та

суспільства з метою відновлення справедливості та справедливого покарання держави-окупанта.

Повоєнне відновлення України та подальше формування правової держави в Україні вимагає ефективного правового регулювання, суттєвою складовою якого є якісна нормативно-правова база. Однак будь-який нормативно-правовий акт, що обов'язково має відповідати державно-суспільним реаліям, – лише частина всієї системи державно-правового розвитку. Фундаментальним елементом вказаного процесу є застосування норм права (правозастосування), особливо органами судової влади, оскільки діяльність останніх виступає одним із найефективніших засобів захисту прав і свобод людини і громадянина та контролю за діяльністю органів публічної влади.

Проблематика правозастосовної діяльності органів судової влади вивчалася з різних позицій як у загальнотеоретичному, так і у галузевому аспектах. Проте, з однієї сторони, у нинішніх умовах воєнного стану питання правозастосовної діяльності органів судової влади набуває ще більшого значення, адже здійснює безпосередній вплив на становлення Української держави, з іншої, – ця проблематика актуалізується у новому ракурсі, тому що у період активного формування інформаційного суспільства відбувається значне збільшення та поширення інформації у будь-якій сфері. Досить часто ця інформація має або несистематизований характер, або ж не відповідає реаліям (не є достовірною з об'єктивних чи суб'єктивних причин), що ускладнює розвиток різних інституцій і впливає на інтенсивність та якість знань громадян. Все це властиво і для правової науки, зокрема теорії держави і права. Тож, нині юриспруденція вимушена вирішувати низку завдань, які донедавна здавалися б розв'язаними, здійснювати пошук дієвих методів подолання нових проблем, викликаних воєнним вторгненням на територію України. Все це особливо стосується і правозастосовної діяльності органів судової влади, що сьогодні відіграє виняткову роль для розвитку українського суспільства та збереження існуючої позитивної судової практики.

Правозастосовна діяльність органів судової влади – основа правової життєдіяльності держави та суспільства, проте ефективне її здійснення потребує доктринального підґрунтя [12]. Проблематика правозастосування та судового правозастосування зокрема досліджувалася такими авторами, як: Є. Бобрешов, М. Борисенко, В. Горшеньов, О. Зайчук, С. Запара, В. Копейчиков, Л. Наливайко, П. Недбайло, Н. Оніщенко, І. Погрібний, П. Рабінович, В. Радченко, О. Скакун, А. Султанов, В. Тацій, С. Шевчук та ін. Нині ряд аспектів теми потребують нового осмислення, у тому числі, термінологічного уточнення та змістовного наповнення правозастосовної діяльності органів судової влади.

Актуальним питанням є відновлення довіри громадськості до суду, що також задекларовано на законодавчому рівні, яке вимагає проведення системних наукових досліджень, зокрема порівняльно-правових, вивчаючи провідний зарубіжний досвід. Ряд вчинків (упередженість суддів, порушення ними присяги, наявність підстав для притягнення суддів до юридичної відповідальності тощо) різними представниками судової влади за роки незалежності дискредитували судову владу як окремий інститут. Це підтверджується ставленням Українського народу до суду та низьким рівнем довіри.

Так, згідно даних опитування у липні-серпні 2021 р. рівень довіри до суду становив 15,5%, у серпні 2022 р. – 18,2%, а за даними опитування за лютий-березень 2023 р. становить 24,8% [162]. Слід нагадати, що у 2015 р. цей показник становив лише 5%. Таким чином, можна спостерігати позитивну тенденцію. Проте, об'єктивно оцінюючи сучасний стан довіри громадян до судової влади, необхідно констатувати про необхідність ще тривалої спільної роботи у цьому напрямі (влади, науковців, громадськості та ін.) задля досягнення спільної мети – створення системи ефективного правосуддя.

Встановлення основних положень та змісту досліджуваного явища є первинним у будь-якому науковому процесі. В юридичній доктрині у межах загальнотеоретичної науки проблематика поняття, сутності, змісту

правозастосовної діяльності органів судової влади, її співвідношення із взаємопов'язаними явищами була предметом розгляду, проте у зв'язку з трансформаційними суспільно-правовими процесами у нашій країні та прогалин і суперечностей у правовій доктрині ця тематика потребує комплексного теоретико-правового вивчення, враховуючи сучасні державно-правові реалії, воєнний стан та повоєнний період.

Нині у наукових колах продовжується дискусія щодо взаємозв'язку та взаємовпливу правозастосовної діяльності органів судової влади з такими поняттями, як «судова влада», «судова діяльність», «судова практика», «правосуддя». Автори по-різному інтерпретують зміст цих правових явищ, відповідно виникають спірні дискусії щодо їх співвідношення. В окремих випадках відбувається ототожнення, або підміна понять, що і викликало необхідність звернутися до дослідження цього наукового напрямку.

Фундаментом вивчення правозастосовної діяльності органів судової влади (поняття, ознак, змісту тощо) безперечно виступає правозастосування. Так, в юриспруденції, враховуючи досить тривалу генезу досліджень, правозастосування розглядають в різних аспектах: як вид юридичної діяльності; як спосіб вирішення конкретної справи тощо [13]. У науці існує низка інших формулювань поняття правозастосування, однак всі вони, переважно, є взаємодоповнюючими, не суперечать один одному та є частиною одного цілого.

У сучасних умовах автори обирають більш широкий підхід до розуміння правозастосування та акцентують увагу не лише по факту на технічному застосуванні органами влади норм права, а наголошують на активній, творчій складовій у процесі застосування норм права його суб'єктами у межах чинного законодавства. Серед таких авторів можна виокремити Є. Бобрешова, який під правозастосуванням розуміє юридично цілісну, активну, творчу сукупність дій з реалізації права, що здійснюється чітко регламентованими повноважними органами (посадовими особами) державної влади в рамках формально закріплених процедурно-процесуальних форм, яка спрямована на оформлення,

кваліфікування й вирішення конкретних життєвих випадків у суспільних правовідносинах, що підлягають правовому регулюванню та віднесені законом до компетенції таких органів [47, с. 5]. Таким чином, функції органів влади набувають демократичного змісту, оскільки у випадках технічного застосування норм права, відсутність творчого підходу фактично унеможлиблює дотримання принципів справедливості, гуманізму, що виступає основою правозастосування. Цей підхід особливо важливий для судової влади.

Наразі навколо проблем організації та діяльності інститутів судової влади, шляхів їх подальшого розвитку розгорнулися масштабні дискусії, причому не лише у науковій сфері, а й широко обговорюються в суспільстві та політичною елітою країни. Вбачається, що на шляху створення судової влади в Україні, яка відповідає міжнародним стандартам, існує багато проблем, для розв'язання яких потрібно вирішити низку питань, пов'язаних із законодавчим, організаційним, фінансовим, соціально-психологічним, інформаційним, кадровим, матеріально-технічним оформленням усього комплексу заходів, покликаних створити дієву та узгоджену із нормами міжнародного права судову систему нашої держави [12, с. 93]. Обтяжуючим чинником вирішення поставленого державою та суспільством завдання є військовий стан та повоєнний період, коли низку проблем доведеться оперативно, а головне, ефективно вирішувати. Сьогодні постановка проблеми передбачає вирішення ряду завдань, серед яких ретроспективний аналіз та термінологічне уточнення окремих понять, зокрема, «судова влада».

Слід зазначити, що категорія «судова влада» є відносно новою у вітчизняній доктрині. Перш за все, це пов'язано з тим, що тривалий час принцип поділу влади, як основний принцип державного будівництва в Україні, заперечувався в теорії і майже не використовувався на практиці. У радянській час принцип поділу влади для державності не реалізовувався, що пояснювалося непокєднуваністю теорії поділу влади з постулатами СРСР про класову єдність влади, морально-політичну єдність суспільства, належність влади трудящим (пізніше – народу), і лише в кінці ХХ ст. в офіційній мові радянської науки

з'явився термін «судова влада», зокрема у ст. 23 Закону СРСР «Про статус суддів в СРСР» від 4 серпня 1989 р. [78, с. 72-73]. Разом із тим, тематику сутності та змісту судової влади як вітчизняні, так і зарубіжні автори досліджували тривалий період, що продовжується й нині, та здійснили фундаментальний вклад у цьому напрямі, проте єдиного підходу виробити все ж не вдалося, не дивлячись на широке застосування цього терміну як у науці, так і в офіційних джерелах, серед яких і Основний Закон України. Справедливо відзначити, що така ситуація, у тому числі, пов'язана з перманентними державно-правовими процесами.

А. Георгіца наголошував, що судова влада – згідно з теорією розподілу влад, самостійна і незалежна сфера публічної влади (поряд із законодавчою і виконавчою), яка представляє собою:

а) сукупність повноважень щодо здійснення правосуддя;

б) систему державних органів, які здійснюють ці повноваження [61, с. 375]. Відповідно до такого підходу, судова гілка влади – це узагальнене явище, а органи судової влади – суб'єкти її здійснення, наділені відповідними повноваженнями для здійснення правосуддя.

І. Туркіна наголошує, що судова влада – самостійна гілка державної влади, яка створена для відправлення правосуддя і реалізації інших функцій конституційно заснованими органами – судами, що володіють повнотою судової компетенції, здійснюють владні повноваження на основі чинного законодавства з дотриманням установлених процесуальних форм [188, с. с. 42]. Близький підхід до зазначеного застосовує С. Запар: судова влада опосередковується не лише через правосуддя (відповідні процеси), а й через судово-владні відносини, які виникають та функціонують у межах діяльності юрисдикційних органів, та є основою судової взаємодії судочинства та правосуддя в цілому [78, с. 72-82]. Таким чином, автор виокремлює дві основні форми вираження судової влади: правосуддя та судово-владні відносини.

Окрім того, автор розмежовує такі явища, як судочинство та правосуддя, де останнє є більш широким явищем: поняття «правосуддя» та «судочинство»

співвідносяться як загальне і похідне. Судочинство (процес) має об'єктивне зовнішнє вираження, і є формою правосуддя [78, с. 75-78].

Також варто відзначити, що у науці виникають певні розбіжності щодо співвідношення правосуддя та судочинства. У цьому випадку слід навести позицію І. Верби, яка вважає, що у низці нормативних актів та наукових джерел спостерігається ототожнення судочинства із правосуддям. Правосуддя – це справедливе судочинство. Судочинство може бути справедливим і несправедливим. Саме тому ці поняття слід розмежовувати [14; 57, с. 37-39]. Правосуддя можна розглядати як функцію, мету, спосіб.

Проводячи дослідження з проблематики судового правозастосування, С. Мельничук наголошує, що, з одного боку, судова влада – це прояв влади, що характеризується загальними для влади рисами та ознаками, а з іншого – це найбільш раціональна і ефективна форма контролю державної влади. Однак, визначаючи співвідношення між поняттям «судове правозастосування» та суміжними поняттями «судова влада» і «судова діяльність», слід розуміти, що судове правозастосування є формою прояву, здійснення судової влади, яка співвідноситься із судовим правозастосуванням, як ціле і частка. Судова діяльність є формою прояву, реалізації судової влади. В рамках судочинства судова діяльність здійснюється у вигляді правосуддя, судового контролю та судового санкціонування, які в свою чергу можна розглядати як напрями діяльності судової влади [130, с. 45]. Вважаємо, що такий висновок має важливе наукове значення, проте потребує певного уточнення, зокрема, щодо явища судової діяльності, про яке автор згадує, проте не конкретизує його, а подає достатньо розмито, опосередковано.

У науковій літературі автори також звертаються до такого терміну, як «судова діяльність»: суд застосовує норму права до конкретних суспільних відносин [160]. У свою чергу М. Горбань наголосив, що судова діяльність є різновидом правозастосування, основним призначенням якого є здійснення правосуддя. Судова діяльність – це правозастосування професійного судді, яке спрямоване на здійснення правосуддя шляхом розгляду та вирішення справи по

суті, індивідуалізації нормативно-правового припису щодо учасників судового процесу. До ознак судової діяльності автор відносить: її суб'єктом є професійний суддя; вона спрямована на здійснення правосуддя; здійснюється в особливій процесуальній формі та відповідно до встановлених судових процедур; здійснюється шляхом розгляду та вирішення справи по суті; спрямована на створення індивідуального припису із досягненням максимальної правової визначеності щодо учасників судового процесу; її результат об'єктивується в рішенні суду (акті застосування права) [65]. Тож, автор, по-перше, правозастосовну діяльність органів судової влади розглядає як більш широке явище, ніж судову діяльність, визначаючи, що судова діяльність є різновидом правозастосування, по-друге, розмежовує правосуддя та правозастосовну діяльність органів судової влади, розуміючи останнє як більш широке явище, ніж правосуддя.

Отже, розгляд доктринальних джерел надає підстави зазначити, що однією з форм правозастосування є правосуддя (також, як правило, виокремлюють організаційно-розпорядчу (оперативно-виконавчу), правоохоронну тощо). Утім, інші вчені роблять висновок, що судове правозастосування (судова форма правозастосовної діяльності) та правосуддя є тотожними явищами. Доречним є звернутися до авторських досліджень щодо розуміння правосуддя.

Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення у правах, зазначається у рішенні Конституційного Суду України [160]. Тобто, правосуддя по своїй суті передбачає справедливий розгляд справи та прийняття рішення. Правосуддя, першочергово, – це ідеал, досягнення якого надає можливість говорити про державу як демократичну та правову. У цьому контексті важливо зазначити, що не слід ототожнювати поняття судочинства та правосуддя, оскільки не кожне судочинство можна визнати справедливим та неупередженим.

Якщо звернутися до юридичної енциклопедії, то можемо зробити висновок, що правосуддя та правозастосовна діяльність органів судової влади є

тотожними явищами. Так, правосуддя визначено як правозастосовну діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесі, порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав і свобод людини і громадянина, інтересів юридичних осіб та держави [98; 205, с. 50-51].

С. Мельничук також вважає, що поняття «судове правозастосування» і «правосуддя» по суті означають одне і те ж, мають однакове змістовне навантаження [130, с. 45]. І. Туркіна розуміє правосуддя як діяльність судів у встановленій процесуальній формі, яке полягає у належному розгляді й розв'язанні конфліктів, що виникають у суспільстві, для зміцнення законності й правопорядку, охорони від протиправних посягань на права і свободи громадян. Також авторка наголошує, що правосуддя є винятковою функцією судової влади [188, с. 42]. І у цьому випадку йдеться знов ж таки про ототожнення судочинства та правосуддя. Вважаємо, більш коректним твердження про те, що судочинство є виключною функцією органів судової влади та має відповідати всім ознакам правосуддя – справедливість, неупередженість та ін.

Також під правосуддям пропонують розуміти спосіб вирішення спору про право, яким захищаються права та свободи суб'єктів права (фізичних осіб, юридичних осіб, держави, суспільства): а) на підставі закону та принципів справедливості, рівності, свободи та гуманізму; б) на постійній і професійній основі спеціальними органами державної влади – судами, акти яких забезпечуються авторитетом держави [146, с. 244]. Таким чином, у правовій доктрині висловлюється низка наукових позицій щодо розуміння категорії «правосуддя»: спосіб вирішення спору про право; зовнішній вираз судової влади; засіб реалізації судової влади; функція судової влади; форма судової влади тощо. До того ж, авторами досить часто здійснюється ототожнення правосуддя з такими поняттями, як «судова влада», «судочинство», «судове правозастосування». Це, у свою чергу, зумовлює звернутися до запропонованих

дослідниками визначень поняття «судове правозастосування», що, до того ж, є основним предметом дослідження.

О. Копитова судове правозастосування розглядає як специфічну форму реалізації права, що є законодавчо визначеною унікальною процедурною діяльністю спеціального уповноваженого державного органу, що спрямована на реалізацію приписів матеріального і процесуального права з метою вирішення конкретного судового спору шляхом ухвалення правозастосовного акта в судовій справі, який може визнаватися у подальшому своєрідним еталоном правозастосування конкретних норм матеріального права («переконливим прецедентом») у визначених процесуальним законом випадках [110, с. 400-401]. У цьому випадку слід відзначити, що нині все більше науковців схилиються до думки про те, що правозастосування не є формою реалізації права.

Є. Бобрешов вважає, що судове правозастосування – особливий різновид правозастосування, яке полягає у відправленні правосуддя, що здійснюється національною системою судів з метою розгляду, вирішення та врегулювання будь-яких суспільних конфліктів, що належать до їх компетенції, у встановлених законом процедурно-процесуальному порядку та формі [47, с. 5; 128]. Автор розмежовує судове правозастосування та правосуддя, і останнє розглядає як сутність, сенс судового правозастосування, з чим складно не погодитися. Також дослідник вказує, що судове правозастосування – це особливий різновид правозастосування, проте можна стверджувати, що й інші його різновиди є «особливими», оскільки кожен різновид правозастосування має як загальні, так і властиві лише йому ознаки.

Аналогічне вказаному співвідношенню відображає у своєму визначенні судового правозастосування В. Капустинський, І. Волкова: за змістом судове правозастосування являє собою специфічний різновид юридичної діяльності, є складним, багатоплановим, поліфункціональним, має часові та просторові характеристики, офіційний, публічний характер і здійснюється в певних процесуальних та організаційних формах спеціально уповноваженими суб'єктами права – судами [82, с. 91].

М. Борисенко, С. Мельничук та інші вважають доцільним використовувати термін «судова форма правозастосовної діяльності». С. Мельничук під цим явищем розуміє нормативно-визначений перебіг процесу правозастосовної діяльності, що охоплює здійснення функцій держави шляхом відправлення правосуддя – розгляду справ по суті та прийняття рішення у встановленій законом процесуальній формі всіма ланками судової системи держави – з метою вирішення правових конфліктів. Найбільш прийнятним запропоновано вважати розуміння судового правозастосування «як застосування норм права й нормотворчість» [130, с. 45]. Науковець визначає правосуддя як шлях виконання функцій держави через здійснення судового правозастосування.

М. Борисенко до ознак судової форми правозастосування відносить: винятковість реалізації норм права судами шляхом розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення; повнота правосуддя; ухвалення правозастосовних рішень у формі вироків, ухвал, постанов, рішень іменем держави (правозастосовні акти інших державних органів, організацій і установ різних форм власності не можуть прийматися у такий спосіб); загальнообов'язковість (пріоритет судового рішення порівняно з рішенням інших органів, посадових осіб, громадян, які вправі здійснювати правозастосовну діяльність; наявність процесуальної форми (розгляд справ у суді і прийняття правозастосовних рішень здійснюється в процесуальних формах, які чітко установлені законодавством для конкретних видів юридичних справ) [52, с. 45-55].

Таким чином, правозастосування є провідною функцією та завданням органів судової влади, діяльність яких спрямована на захист прав, свобод та інтересів всіх суб'єктів правовідносин. Завданням суб'єктів правотворчості є прийняття дієвих нормативно-правових актів, а суб'єктів застосування норм права, зокрема суду, – застосувати ці норми права, враховуючи обставини кожного конкретного випадку.

Загальнотеоретичний аналіз проблематики сутності та змісту правозастосовної діяльності органів судової влади та його співвідношення із змістовно близькими поняттями надає підстави зазначити наступне.

1. Судова влада як категорія – це узагальнене розуміння явища, поява якого викликана історичним розвитком суспільства та держави; в окремих випадках поняття «судова влада» ототожнюють з її суб'єктами – органами судової влади, які слід розглядати як окремі явища, проте нерозривні та взаємообумовлені. Правозастосовна діяльність органів судової влади – це головна функція органів судової влади; процес здійснення судом своєї основної функції. Правосуддя є основною формою вираження судової влади. Правосуддя розглядають як процес та як ідеал, досягнення якого надає можливість визнати державу демократичною та правовою.

2. Правозастосовна діяльність органів судової влади є багатовекторним та складним явищем, що виступає предметом системного обговорення як на практиці, так і в юридичній доктрині. Діяльність органів судової влади через застосування норм права (правозастосування) є одним із найефективніших засобів захисту прав і свобод людини і громадянина та інших суб'єктів правовідносин, а також контролю за діяльністю органів публічної влади. Правозастосовну діяльність органів судової влади слід розглядати як форму застосування права; як основний напрям діяльності органів судової влади; як засіб досягнення правосуддя.

3. Правозастосовна діяльність органів судової влади – це правомірна та творча діяльність органів судової влади, спрямована на захист прав, свобод та законних інтересів суб'єктів правовідносин відповідно до встановлених чинним законодавством організаційних та процесуальних вимог. У разі наявності творчої складової у процесі застосування норм права органами судової влади у межах чинного законодавства їх функції набувають демократичного змісту, оскільки у випадках технічного застосування норм права можливе нівелювання принципів справедливості, гуманізму, що виступають фундаментом правозастосування.

4. Сутністю правозастосовної діяльності органів судової влади є здійснення правосуддя. За змістом правозастосовна діяльність органів судової влади є різновидом юридичної діяльності держави та має відповідні ознаки: багатоплановість, темпоральні та просторові властивості (обмеження), офіційний та публічний характер тощо. Відповідно до чинного законодавства за формою правозастосовна діяльність органів судової влади здійснюється у певних процесуальних та організаційних формах судами різних рівнів.

1.2. Правозастосовна діяльність органів судової влади як предмет наукових досліджень

Правозастосовна діяльність має свої характерні особливості в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Місце і роль правозастосування у механізмі функціонування національних судів обумовлюються орієнтацією на якісний захист прав людини та інтеграцію до євроатлантичних співтовариств. Насамперед, це владна, спеціальна юридична діяльність, суб'єктами якої можуть бути тільки компетентні органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи, а також громадські об'єднання, якщо вони на те уповноважені державою або держава визнає їх вирішення юридично значущими. Правозастосовна діяльність характеризується загальністю та універсальністю в межах чого формується судова юридична практика.

Серед авторів, роботи яких безпосередньо присвячені правозастосовній діяльності органів судової влади слід відзначити: Є. Бобрешов «Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики» (2011) [47], Б. Ратушна «Належне доказування у судовому правозастосуванні України в світлі практики Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичне дослідження)» (2014) [159], М. Борисенко «Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України» (2016) [52], Б. Левенець «Моделі судового правозастосування: концептуальні засади

сутності та змісту» (2020) [122], О. Копитова «Теоретико-правові засади судового правозастосування» (2021) [110] та ін.

Визначення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади сприятиме оцінці їх ролі і впливу на процеси, що відбуваються у сфері здійснення правосуддя, виробленню критеріїв оцінки ефективності судочинства, що дозволить запропонувати концептуальні моделі здійснення правосуддя.

Проблема реалізації у вітчизняній судовій практиці принципів правозастосовної діяльності органів судової влади на сьогоднішній день не може бути вирішена як самостійна. Приведення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади у відповідність до вимог, зумовлених ознаками правової держави, в Україні можливо тільки за умови, що зазначене завдання буде вирішуватися у комплексі з іншими проблемами, що виникають на шляху розбудови правової держави та реформування судової гілки влади як в умовах воєнного стану, так і у поствоєнний період.

Підвищення ефективності та ролі органів судової влади для належного функціонування суспільства у цілому та окремих його суб'єктів зокрема прямо взаємозалежне з якістю судових рішень. Неможливість, й головне недоречність, всецілого прописування у нормативно-правових актах поведінки суб'єктів права у різних життєвих ситуаціях вирішується шляхом прийняття рішень на власний розсуд різними суб'єктами влади, зокрема суддівським корпусом, реалізуючи таким чином дискреційні повноваження, передбачені законодавством. Тож, забезпечення функціонування органів судової влади на вискоефективному рівні вимагає вирішення у багатьох напрямках, серед яких визначення сутності та змісту дискреції (розсуду) суду.

Поняття розсуду є одним із провідних у науці теорії держави і права та у галузевих юридичних науках. Онтологічні, функціональні, телеологічні, правові та інші аспекти дискреції суб'єктів публічної влади, у тому числі судової, з позицій різних наукових шкіл та напрямів у межах філософії, соціології, психології, політології, юриспруденції вивчали такі науковці, як

Ф. Аллен, В. Бевзенко, О. Ботнарченко, М. Гарієвська, А. Грінь, Р. Дворкін, К. Девіс, І. Желтобрюх, В. Канцір, А. Коренев, Р. Краутхаузен, В. Лемак, Д. Луспеник, Т. Мартянова, О. Петришин, І. Поляков, Й. Пуделька, Ч. Рейч, В. Ямковий та ін. Проте історико-джерелознавчий аналіз та сучасна судова практика свідчать, що питання судового розсуду вимагає подальшого ретельного комплексного вивчення у межах загальної теорії держави і права як науки інтегруючої, універсальної та узагальнюючої, здатної знайти відповіді на головні питання юриспруденції й таким чином вирішити низку практичних правознавчих завдань з метою підвищення якості правозастосовної діяльності органів судової влади.

Поява судового розсуду як правового явища сягає давніх часів та пропорційно пов'язана з виникненням інституту суду. Незважаючи на нормативне закріплення і вживання терміну «судова дискреція» («судовий розсуд») в літературі вже досить тривалий час, неодноразове його згадування та тлумачення у рішеннях різних інстанцій судової влади, зміст цього терміну залишається суперечливим, дискусійним та потребує подальшої наукової розробки, адже відсутність єдності в його розумінні унеможлиблює якісний процес правозастосування органами судової влади.

У доктринальних джерелах та нормативно-правових актах використовуються такі категорії, як «розсуд» та «дискреція», а також діалектично взаємопов'язані з ними «дискреційна влада», «дискреційні повноваження», «дискреційні рішення» тощо. Аналіз наукових джерел щодо співвідношення категорій «дискреція» та «розсуд» свідчить про визнання вченими їх тотожними, проте автори все ж пропонують певні уточнення, на що й слід звернути увагу.

«Дискреція» у перекладі з англійської «discretion» – це здоровий глузд або ж свобода розсуду [45, с. 50]. Вважаємо, що такі компоненти, як «здоровий глузд» або ж «свобода розсуду» у разі реалізації дискреції органів влади не можуть бути взаємозамінними, а лише виступати як обов'язкові складові єдиного цілого.

З французької «discretionnaire» означає той, що залежить від власного розсуду [204, с. 180]. Звісно, що такий підхід є узагальненим, і якщо екстраполювати його на юридичну сферу, то неодмінним елементом виступить також залежність посадової особи від чинного законодавства.

Проте, на думку Н. Ханової, у загальнотеоретичному розумінні терміни «розсуд» і «дискреція» є тотожними за своїм змістом. З одного боку, за своїм змістовним наповненням вони й дійсно є тотожними, а з другого – все ж таки мають деякі формальні відмінності. Так, якщо йдеться про дискрецію, вона стосується виключно реалізації розсуду суб'єктом владних повноважень; вона не застосовується суб'єктом, який не наділений такими повноваженнями. У свою чергу, оперування терміном «розсуд» є можливим як щодо владного суб'єкта, так і щодо зобов'язаного учасника податкових відносин (*дискреційні повноваження контролюючих органів у сфері оподаткування є предметом авторського дослідження – В.Ю.*) [190, с. 59-61]. Тобто, «розсуд» та «дискреція» є змістовно тотожними явищами, проте, якщо мова йде про розсуд, то цей термін доречно застосовувати як щодо державних, так і недержавних суб'єктів, термін «дискреція» доцільно вживати лише по відношенню до суб'єктів публічної влади. Можливо такий підхід і потребує подальшого вивчення, проте у контексті нашого дослідження вказані категорії будуть використовуватися як змістовно рівнозначні явища, адже досліджуватиметься розсуд органів державної влади, зокрема, суду.

Розсуд – обов'язковий елемент правозастосовної діяльності органів судової влади. Дослідження зарубіжної та вітчизняної наукової доктрини щодо розуміння розсуду органів публічної влади надає підстави для виокремлення декількох підходів у цьому напрямі:

- 1) розсуд (дискреція) як міра свободи;
- 2) розсуд (дискреція) – окремий вид діяльності;
- 3) розсуд (дискреція) – спосіб прийняття рішення безвідносно до волі інших суб'єктів;

4) розсуд (дискреція) як повноваження, що передбачене законодавством та ін.

Акцентує увагу на досягненні нормативно-детермінованої мети шляхом реалізації розсуду Р. Краутхаузен, який розуміє під цим явищем свободу органів державної влади діяти в межах, чітко встановлених законом [16, с. 133]. Наведені визначення є дещо обмеженими, адже автори зазначають лише нормативний аспект як стримуючий чинник під час прийняття дискреційного рішення посадовою особою.

К. Девіс акцентує увагу на алгоритмі поведінки, який треба обрати: можливість посадової особи органу державної влади діяти на підставі свободи обрання конкретного алгоритму поведінки з-поміж низки можливих дій або ж бездіяльності [5, с. 167]. Такий підхід безперечно заслуговує на увагу, проте говорити про алгоритм поведінки в умовах недосконалого законодавства видається у багатьох випадках майже неможливо.

Т. Мартьянова вважає, що доцільним є вживання у поняттєво-категорійному апараті загальної теорії держави і права терміну «розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності» – це передбачене нормами права владне повноваження, зміст якого полягає в можливості суб'єкта правозастосовної діяльності в межах своєї компетенції здійснювати мотивований вибір варіантів дії під час вирішення спірного правового питання, шляхом ухвалення правомірного рішення, враховуючи принципи права, положення чинного законодавства, конкретні обставини справи, а також вимоги доцільності, добросовісності, справедливості та основи моралі [127, с. 12-13]. Таким чином, авторка розглядає більш широко це явище, виходячи за рамки нормативно-правового регулювання дискреції й акцентує увагу не лише на правовій природі правозастосовного розсуду, а й на моральній.

Й. Пуделька під розсудом розуміє вчинення або ж утримання від учинення суб'єктом владних повноважень якої-небудь дії, визначення останнім способів виконання наданих йому владних повноважень [153, с. 198]. І. Поляков розглядає розсуд як акт вибору органом державної влади конкретної мети й,

відповідно, способу її досягнення, як прийняття цим органом рішення безвідносно до волі інших суб'єктів. До ознак розсуду як загальнотеоретичного явища науковець відносить: а) легальний характер розсуду (суб'єктивний розсуд реалізується на підставі об'єктивного права); б) інтелектуальний і вольовий характер розсуду; в) наявність дієздатності і правоздатності суб'єкта, який застосовує розсуд; г) телеологічна спрямованість розсуду [144, с. 235]. Вважаємо, що таке визначення потребує певного уточнення, зокрема, щодо вибору органом державної влади конкретної мети. Мета встановлюється законодавцем, інші органи державної влади мають реалізувати цю мету за допомогою різних законних способів та методів.

Отже, проведений аналіз різних позицій щодо розуміння розсуду (дискреції) органів влади надав можливість розкрити особливості та виділити окремі підходи до розуміння цього явища. Виокремленням підходів до розуміння розсуду є умовним й має виключно теоретичне значення, проте сприятиме максимально коректному формулюванню розсуду у подальшому, що вже буде мати теоретико-прикладне значення. Переходячи від загального до конкретного, тобто від аналізу терміну «розсуд» до з'ясування змісту терміну «судовий розсуд», що власне і виступає предметом дослідження, зазначимо, що в основу наведених нижче та взагалі існуючих визначень судового розсуду покладено формулювання розсуду влади, проте з відображенням відповідної специфіки.

Оскільки реалізацію розсуду теоретики та практики логічно пов'язують з виконанням дискреційних повноважень, то окремим дискусійним питанням у правовій науці нині виступає поняття «дискреційні повноваження».

Зауважимо, що фактичної однастайності серед науковців досягло положення про те, що повноваження – це певні права й обов'язки діяти, вирішуючи коло справ, визначених компетенцією [205]. Тобто, складовими повноважень будь-яких органів публічної влади є права та обов'язки.

У контексті розуміння терміну «повноваження» більш доцільно вести мову про те, що розсуд пов'язаний саме з таким їх складником, як права органу

державної влади, наголошує С. Резанов [96; 160, с. 181-182]. Важливо, що категорія «дискреційні повноваження» отримала свою формалізацію на національному та на європейському рівні.

У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(80)2, що стосується здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень від 11 березня 1980 р., дискреційні повноваження (discretionary power) – повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто, коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за даних обставин [27]. Із запропонованого визначення, на жаль, не вдається чітко встановити, що саме розуміється під повноваженнями.

У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи № R (80)2 від 11 березня 1980 р. дискреційні повноваження розглянуто в аспекті їх реалізації з певною свободою розсуду (коли державний орган влади може обирати з декількох юридично допустимих рішень, що буде максимально оптимальним у відповідній ситуації) [27; 100; 132]. Із запропонованого визначення, на жаль, не вдається чітко встановити, що саме розуміється під повноваженнями.

На національному рівні визначення терміну «дискреційні повноваження» сформульовано у Методології проведення антикорупційної експертизи, затвердженій Наказом Міністерства юстиції України від 24 квітня 2017 р. в контексті прав та обов'язків органів публічної влади, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення [20; 148]. Отже, у запропонованому тлумаченні терміну «дискреційні повноваження» прямо йдеться про права та обов'язки. Однак, як уже було наголошено, не всі науковці погоджуються з таким розумінням дискреційних повноважень.

Так, коментар до наведеного визначення висловив М. Самбор. На його думку, виконання обов'язків за своїм змістом не може належати до адміністративного розсуду, адже обов'язок сам по собі є вимогою до виконання, а не можливістю виконання, тоді як адміністративний розсуд

пропонує альтернативу, дозволяє як виконувати, так і утриматися від виконання певних дій, прийняття рішень в одних і тих самих умовах. Тому адміністративним розсудом можуть і повинні бути охоплені виключно права суб'єктів владних повноважень, що за своєю юридичною природою є можливостями, які використовуються за власним розсудом їх носія для задоволення його інтересу (професійного інтересу), а точніше – інтересу органу влади [167, с. 33].

Аналогічний підхід висловив також А. Старик: терміносполука «дискреційні повноваження» містить у собі логічну помилку, оскільки реалізація дискреції є правом суб'єкта, але вона ніяк не стосується другого складника поняття «повноваження» – обов'язків. Тому, напевно, було б більш доцільніше говорити про поняття «дискреційні права», а не про «дискреційні повноваження» або ж якимось чином окреслити умовність використання терміна «повноваження» у цій конструкції [96; 180, с. 110]. А. Грінь зауважує, що дискреційні повноваження й розсуд співвідносяться як право й безпосередній спосіб його реалізації органом державної влади [68, с. 98].

Близького за змістом підходу дотримується Н. Ханова, яка вважає, що обов'язок здійснити розсуд не є сумісним із правовою природою відповідного поняття, тобто здійснення дискреції не може бути поставлено в обов'язок органу державної влади. Не є обов'язком реалізація дискреційних повноважень також контролюючим органом; наприклад, прийняття рішення про продовження строків перевірки не може розглядатися як обов'язок цього органу [59, с. 79]. По закінченні основного строку перевірки контролюючий орган може прийняти рішення про продовження останньої, проте його прийняття в жодному випадку не є обов'язком цього органу [190, с. 59-60]. Хоча такий підхід авторки і є на перший погляд логічним, проте, вважаємо, що дискрецію слід розуміти ширше – не як окреме само по собі існуюче явище, а як складову цілого процесу по досягненню певної правової мети, що передбачає застосування розсуду.

Так, Н. Ханова справедливо наголошує, що розсуд завжди повинен реалізовуватися на підставі здорового глузду, тобто бути обґрунтованим і відповідати об'єктивним обставинам справи, а його реалізація є проявом нормативно обрамленої свободи у виконанні органами державної влади відповідних повноважень [95; 190, с. 53-54].

Правозастосовний розсуд має не лише правову, а й моральну природу. Від морального розвитку і виховання суб'єкта правозастосування залежить те, якою мірою забезпечуватиметься відповідність ухваленого рішення у справі основним принципам права. Суб'єкт правозастосовної діяльності є носієм морально-правового потенціалу, який, своєю чергою, ґрунтується на морально-правовій культурі суб'єкта. Моральні засади правозастосовної діяльності передбачають формування в суб'єктів усвідомлення свого нерозривного зв'язку із суспільством, залежності від нього [21; 22; 127, с. 9-10].

Інша група науковців та практиків стверджують, що дискреційні повноваження все ж включають права та обов'язки. Дискреційні повноваження – це комплекс прав і зобов'язань представників влади як на державному рівні, так і на регіональному, у тому числі представників суспільства, яких уповноважили діяти від імені держави чи будь-якого органу місцевого самоврядування, що мають можливість надати повного або часткового визначення і змісту, і виду прийнятого управлінського рішення [71]. В. Ямковий вважає, що дискреційні повноваження являють собою сукупність прав та обов'язків, закріплених у встановленому законодавством порядку за судом, які він застосовує на власний розсуд [23; 25; 206].

Існують і інші формулювання дискреційних повноважень, які носять або нейтральний характер по відношенню до розглядуваної проблематики, або є майже тотожними визначеннями, що пропонуються до категорії «розсуд».

В. Авер'янов інтерпретує дискреційні повноваження, як такі, що стосуються реалізації розсуду, тобто як такий стан справ, за якого орган державної влади не має обов'язку узгоджувати власні рішення з жодним іншим суб'єктом владних повноважень [39, с. 104].

Високо оцінюючи всі наукові досягнення у досліджуваному напрямі, вважаємо за доцільне особливу увагу звернути на позицію Верховного Суду: поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо [100; 176]. Таким чином, суд виходить з того, що дискреційні повноваження включають як права, так і обов'язки.

Удосконалення правового регулювання діяльності судової влади, зокрема суддівського розсуду, неможливо без поглибленого загальноправового аналізу процесів, які відбуваються у суспільстві. Правове регулювання дискреції суду має будуватися з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної науки теорії права; ґрунтуватися на застосуванні положень і принципів норм моралі та культури суспільства.

В сучасній вітчизняній правовій науці бракує досліджень, присвячених моральному аспекту судочинства в цілому і моральному характеру діяльності судді в судовому процесі, його незалежності зокрема. Етична складова суддівської професії найчастіше виражається у питаннях свободи прийняття рішень суддею у тій чи іншій справі, можливість вільно здійснювати оцінку. Тож, у контексті цього особливо важливе значення набуває такий дослідницький напрям як внутрішнє переконання судді у правозастосовній діяльності.

З позицій етики у професії судді досить часто постає питання щодо думки і оцінок суддею по справі [94]. Це актуалізує питання відносно теоретичного підходу до розкриття сутності внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності.

Різні аспекти щодо внутрішнього переконання судді вивчали Н. Ахтирська, Н. Дроздович, Т. Коломоець, Ю. Меліхова, В. Немченко, І. Озерський, О. Черновський, Т. Юденко та ін. [41; 73; 94; 108; 129; 135; 137; 196; 197]. Детальну увагу щодо внутрішнього переконання судді під час правозастосовної діяльності приділено у підрозділі 2.2 «Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування: поняття, елементи, проблеми формування та шляхи їх подолання».

Правосвідомість українського суспільства сьогодні, як ніколи, свідчить про динамічну трансформацію, що проходячи свій шлях за суперечливою кривою: то вбираючи найкращі цінності попередніх епох, то демонструючи усі можливі негативні прояви її деформації, – продовжує свій розвиток в постіндустріальному, інформаційному («цифровому») суспільстві, яке наразі глобалізується. На етапі входження української держави до Європейського Союзу постає важливе завдання переосмислення та сприйняття нових демократичних цінностей суспільного буття, зокрема, підвищення показників суспільної правосвідомості та правової культури в українському суспільстві [55, с. 6].

Не зважаючи на наявність у науковій літературі багатьох думок щодо такого феномену, як професійна правосвідомість, процес вироблення уніфікованого її визначення ще далекий від завершення. У зарубіжній та вітчизняній юриспруденції існують п'ять основних підходів до пізнання правосвідомості: історичний, філософсько-гносеологічний, соціологічний, формально-логічний та структурно-функціональний, в рамках яких вироблено понад 250 його дефініцій [115; 191].

М. Цимбалюк тлумачить правосвідомість як усвідомлене відношення до нормативізації та державного регулювання людського буття [194, с. 67]. Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів суспільства до чинних правових норм і правових явищ, служить саморегулятором поведінки людей і надає їй цілеспрямований характер, наголошують І. Варава та А. Ципан. Вона не лише відтворює статус

правовідносин, але й тенденцію зміни правовідносин, відображає усвідомлення людиною необхідності залучення до правових актів та важливості забезпечення суспільного розвитку, у зв'язку з чим суспільний розвиток потребує високого рівня правосвідомості [55, с. 7].

Заслуговує на увагу позиція А. Шульги: будь-яка мова постійно розвивається, тому фактично на сьогодні первинне, вузьке значення терміну «правосвідомість» поступово трансформувалось у широке значення, тобто в умовах сьогодення термін (поняття) «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється, що є з критичної точки зору парадоксальним або недостатньо коректним, й усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини [201, с. 45]. Також автор наголошує, що термін «правосвідомість» є багатозначним: а) правосвідомість у вузькому (буквальному) значенні – це одна зі сфер свідомості людей, тобто поняттям правосвідомості охоплюються (за логікою речей) відповідні усвідомлювані елементи їх психічної діяльності (правові знання, переконання тощо); б) правосвідомість у широкому значенні – це і сфера свідомого, і сфера неусвідомлюваного, які відображають правову дійсність у внутрішньому світі людини/людей [201, с. 45-46].

Як видно з аналізу дослідницької літератури правосвідомість в основному розглядається як особлива форма суспільної свідомості відносно чинного права, тобто знання права, оцінка права, повага права, його критика тощо. Ще менш розробленою в загальній теорії права є проблематика правової позиції суб'єкта правозастосування, що є юридичним елементом його правосвідомості. Саме відсутність фундаментальних наукових розробок в сфері «правильного» формування професійної правосвідомості або правової позиції суб'єкта правозастосування ускладнює роботу національних органів судової влади, спрямовану на забезпечення ефективності правозастосовної діяльності.

Не зважаючи на мінливий, вкрай рухливий характер зазначеного об'єкту дослідження, вітчизняна наука права має комплекс певних теоретичних напрацювань відносно процесів формування професійної правосвідомості суб'єктів правозастосування. Більш того, можна побачити намагання визначити

підвиди професійної правосвідомості, зокрема, правосвідомість суддів, прокурорів, адвокатів та інших суб'єктів. На думку І. Панчук, такий поділ виглядає цілком логічно і обґрунтовано, адже перед представниками усіх цих юридичних професій стоять різні цілі і завдання, які досягаються і здійснюються ними за допомогою різних методів [140]. Це дає підстави говорити про наявність певних відмінностей між професійною правосвідомістю судді та інших суб'єктів. Так, Ю. Грошевий, розглядаючи правосвідомість суддів як окрему правову категорію, зазначає: «Судді за фахом – однорідна в професійному і соціально-психологічному відношенні група, об'єднана спільністю завдань і цілей діяльності, методу і процесуальної форми реалізації норм права під час вирішення судових справ. Єдність цілей, завдань методу і форми здійснення професійної діяльності виробляє у суддів спільність професійно-етичних і правових поглядів щодо реалізації норм права» [69, с. 249].

Таким чином, приналежність до певної професійної групи можна вважати вагомим чинником, що впливає на дослідження професійної правосвідомості судді. Однак щодо судді, його професійної діяльності, традиції професійної групи, до якої він належить, діють опосередковано. Професійна правосвідомість судді, якщо вона діє у позитивному руслі, вимагає керуватися виключно інтересами людини та громадянина, держави, суспільства в цілому. Тому, приналежність судді до певної професійної групи не може впливати на виконання ним професійних обов'язків із відправлення правосуддя, така приналежність має значення при вирішенні організаційних або соціальних питань діяльності судді через механізми суддівського самоврядування.

Водночас не можна сказати, що наявні у сучасній правовій літературі визначення професійної правосвідомості судді мають принципові відмінності від аналогічних розсудів щодо змісту професійної правосвідомості інших суб'єктів правозастосування. Так, С. Хопта визначає поняття «професійна правосвідомість судді» як таку форму відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани:

знання права, правові вміння, навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання, установки, які синтезуються в ухвалених рішеннях і які спрямовані на пізнання і взаємодію у процесі правової діяльності [191, с. 19]. На думку І. Панчук, професійна правосвідомість суддів – це особливий вид суспільної свідомості, який відображає ставлення до права суддів як представників окремої професійної групи та включає в себе сукупність правових знань, оцінок, уявлень, ідей, суджень, що здійснюють вплив на виконання ними своїх професійних обов'язків, а саме здійснення правосуддя [140]. Ю. Грошевий зазначає, що професійна правосвідомість судді включає в себе як систему правових ідей, що виражають інтереси суспільства в сфері правосуддя, так і систему власних правових поглядів і переконань, оцінок про справедливість або несправедливість правових норм, ефективність правового регулювання, відповідність правових приписів характеру суспільних відносин, які ця норма регулює [69, с. 250]. Можна побачити, що змістовні елементи процитованих визначень мають універсальний характер, адже застосовні до професійної правосвідомості інших представників юридичної професії. Різниця, як нам здається, полягає у самому механізмі застосування суддею певних елементів права, а також правовому статусу судді, що визначає його вплив на формування національного права загалом.

Наступним важливим напрямом ефективного судового правозастосування є правова аргументація. У західній науці правова аргументація, як і аргументація загалом, є міждисциплінарним предметом досліджень, спільною сферою для загальної теорії права, філософії права, юридичної логіки, теорії аргументації та інших наук. Аргументація, у тому числі в окремих аспектах судового правозастосування, має відображення у багатьох зарубіжних публікаціях. Так, у статті Ніколаса Скуріча «Стилі аргументації в судових думках (легітимація судових рішень)» (2018) розглядається проблематика процесу викладання суддями аргументів у письмових думках, застосування певного стилю в діяльності судді та впливу аргументації на законність судової

влади. Автор стверджує, що думки судді, які визначають складність та невизначеність рішення, мають позитивний вплив на свідомість тих, хто не згоден з результатом рішення, адже легітимність судової влади визначається здебільшого саме відношенням суспільства до судового рішення, а не причинами, що лежать в основі результату [30].

М. Щирбак у статті «Судова аргументація: юридичні та мовні перспективи» (2014) розвиває думку про те, що деякі сфери аргументації в суспільстві мають зовнішні механізми правозастосування, які розширюють ефективну область аргументації далеко за межі самої аргументованої ситуації. Авторка приводить до прикладу діяльність Суду Європейського Союзу та Конституційного Суду Польщі, – судових установ, які можуть зробити результати аргументації нижчих судів недійсними. Крім цього, у роботі досліджується поняття юридичної (судової) аргументації, викладається власний погляд на теорію правової аргументації, що вміщує історичну та прагмадіалектичну точки зору [33, с. 60]. Головний висновок статті Ніла МакКорміка «Аргументація та тлумачення у праві» (1993) полягає у тому, що юридична аргументація лише частково автономна, оскільки вона повинна бути включена в широкі елементи практичної аргументації [18, с. 18]. Ці та інші опрацьовані публікації надали можливість відслідкувати еволюцію західної думки щодо правової (судової) аргументації у її співвідношенні із дослідженнями вітчизняною наукою права аналогічних питань.

В українській науці права проблемні питання аргументації досліджували з різних ракурсів такі автори як Р. Абрамович, О. Балинська, Т. Дудаш, Г. Журбелюк, В. Кістяник, М. Козюбра, Ю. Кривицький, С. Куцепал, Р. Ляшенко, Л. Луць, П. Рабінович, В. Сало, В. Титов, О. Чорнобай, О. Щербина, О. Юркевич та ін. [38; 42; 75; 86; 87; 88; 89; 106; 157; 165; 166; 198]. Однак для сучасної теорії права проблематика юридичної аргументації досі залишається мало вивченою, тому актуальним є завдання побудови теорії юридичної аргументації, що відповідає на такі питання, як: специфіка і форми правової аргументації; методи аргументації; своєрідність аргументації в різних

сферах правового життя суспільства – науці, юридичній практиці, правовій ідеології та правовому вихованні; галузеві особливості аргументації; правотворча і законопроектна аргументація. У цьому переліку важливих теоретичних завдань не останнє місце займає розробка вчення про аргументацію у правозастосовній діяльності органів судової влади. Як зазначають П. Рабінович і Т. Дудаш, зарубіжні (та й здебільшого вітчизняні) дослідження зазвичай обмежені таким предметом, як аргументація у правозастосуванні, а саме судова аргументація надає основний – найбільш об’ємний, детальний і, мабуть, яскравий емпіричний матеріал [157, с. 9]. Не зважаючи на такий небезпідставний висновок, спеціальних робіт на тему аргументації у судовому правозастосуванні небагато. Так, М. Савенко розглядає методологічні аспекти юридичної аргументації в конституційному судовому процесі [165], В. Кістяник досліджує правову аргументацію в діяльності Конституційного Суду України [90], деякі аспекти аргументації у судовому правозастосуванні розглядали М. Козюбра [106] та Б. Левенець [122]. Актуальність дослідження методологічної природи аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади обумовлена осмисленням трьох підходів – теоретичного, емпіричного та практичного. Теоретичний підхід потрібний у зв’язку із необхідністю розробки нової концепції аргументації як самостійного універсального методу пізнання правової науки та системи судової правозастосовної практики. Актуальність другого підходу визначає необхідність у подальшому вдосконаленні правозастосовної діяльності органів судової влади, створенні нових моделей правозастосовної практики, їх адаптації до міжнародних правових систем, що виправдовують себе в умовах сучасного правосуддя. В межах практичного підходу аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади відіграє важливу роль у забезпеченні однозначного і правильного здійснення юрисдикційної діяльності посадових осіб, розв’язання спірних правових питань, що виникають між суб’єктами в різних сферах.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, зазначимо таке.

1. Поява правозастосовної діяльності як правового явища сягає давніх часів та пропорційно пов'язана з виникненням інституту суду. Органи судової влади у правовій державі повинні сприяти утвердженню демократичних принципів суспільного ладу, його стабілізації, захищати ідеї справедливості і гуманізму, бути взірцем високої правової культури. При здійсненні судової влади на суддів покладені вкрай важливі для розвитку України функції, серед яких: відновлення порушених прав фізичних та юридичних осіб, контроль над законністю в країні, гарантування пріоритету права людини над державними або корпоративними інтересами. Саме ці максими у разі їх реального відтворення є головною умовою успішної інтеграції України до європейських співтовариств, створення в нашій державі сервісної моделі надання управлінських послуг громадянам.

2. Категорія «дискреція» («розсуд») стикається з різними складовими правової реальності (правотворчість, правозастосування тощо) та все частіше використовується в юридичній доктрині та нормативно-правовій базі. Питання дискреції має провідне значення у практиці суб'єктів застосування норм права. Дослідження зарубіжної та вітчизняної наукової доктрини щодо розуміння розсуду органів публічної влади надало підстави для виокремлення таких підходів у цьому напрямі: 1) розсуд (дискреція) як міра свободи; 2) розсуд (дискреція) – окремий вид діяльності; 3) розсуд (дискреція) – спосіб прийняття рішення безвідносно до волі інших суб'єктів; 4) розсуд (дискреція) як повноваження, що передбачене законодавством та ін. Виокремлення вказаних підходів до розуміння розсуду є умовним, проте може сприяти коректному формулюванню змісту категорії «розсуд». Судовий розсуд – обов'язковий інструмент реалізації ефективного правозастосування суду. Закономірним є той факт, що законодавець жодної демократичної держави не має можливості нормативно врегулювати у всіх деталях кожен ситуацію, що може виникнути у суспільстві. Тому, всі питання, винесені за межі нормативно-правового регулювання (або мають поверхнєве регулювання), проте існують у рамках права, залишаються на розсуд органів судової влади. Такий підхід, безперечно,

є демократичним та оптимальним у вирішенні багатьох питань. Існування судового розсуду обумовлено об'єктивними (неможливість чітко врегулювати всі можливі життєві ситуації; динамічність суспільних відносин; потреба оперативного вирішення справи та ін.) і суб'єктивними (недосконалість чинного законодавства, прогалини у праві тощо) чинниками. Судова дискреція – це правозастосовна діяльність суду, яка полягає у нормативно регламентованій можливості суддів діяти за особистими переконаннями та відповідно до міжнародних стандартів, національного законодавства, а також норм моралі під час вирішення правових конфліктів між суб'єктами права з метою прийняття мотивованого, законного та обґрунтованого рішення. Судовий розсуд вимагає наявності у суддів таких навичок, як розуміння наслідків від прийнятого рішення для суб'єктів права, моральної відповідальності, справедливості тощо. Іншими словами, володіти тими навичками, які фактично майже неможливо перевірити перш ніж прийняти суддю на посаду.

3. Правозастосовна діяльність органів судової влади – багатовекторна державно-правова проблематика, що постійно виступає об'єктом для: пізнання правниками-теоретиками; обговорення юристами-практиками. Здійснення комплексного опрацювання доктринальних джерел філософського, соціологічного, психологічного, історичного, юридичного та іншого напрямку надало можливість систематизувати їх в групи, що стали фундаментом у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, в яких: 1) вивчалися загальнотеоретичні питання застосування права; 2) розглядалася проблематика функціонування органів судової влади (правосуддя, легітимація, відкритість та прозорість, ефективність діяльності суду тощо); 3) розглядалися різні проблеми правозастосовної діяльності органів судової влади.

4. Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень надав можливість виокремити напрями, що характеризуються фрагментарністю у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, проте є актуальними для забезпечення правосуддя в Україні в сучасних умовах

модернізації правової системи: забезпечення єдності правозастосовної діяльності органів судової влади в умовах імплементації міжнародних норм у національне законодавство; систематизація та застосування принципів правозастосовної діяльності органів судової влади; професійна правосвідомість судді як невід'ємний елемент ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади; деформація професійної правосвідомості у судді; проблеми формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування та шляхи їх подолання; аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади та ін. Саме останній напрям є найменш дослідженим (хоча загальним питанням аргументації присвячено достатньо уваги) й таким, що системно викликає дискусії серед представників юридичної професії, політиків та суспільства у цілому.

1.3. Методологія дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади

Формування демократичної, правової держави в Україні потребує ефективного правового регулювання, яке залежить не лише від якості нормативно-правових приписів та правотворчої діяльності уповноважених суб'єктів, а й належного правозастосування, зокрема й судового [65]. При цьому, комплексне дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади, розкриття її сутності, поняття, системи, принципів, вирішення інших проблемних питань, пов'язаних із аргументацією у правозастосовній діяльності органів судової влади, а також вивчення деформації професійної правосвідомості суддів та їх внутрішнього переконання вимагає застосування відповідних методів дослідження. Оскільки лише методологічно вивірене дослідження зможе сформувати достатній рівень знань про таке багатofакторне явище, як правозастосовна діяльність органів судової влади.

Поєднання пізнавальних можливостей юридичних наук сприяє розширенню їхнього дослідницького потенціалу, а отже й ефективності

здійснюваних досліджень, забезпечуючи розвиток науки. Пізнання правозастосовної діяльності органів судової влади з позицій теорії держави і права забезпечує збагачення гносеологічним інструментарієм усі галузеві юридичні науки. Адже методологія не просто об'єднує досягнення наук різного спрямування, а забезпечує їх розвиток за рахунок взаємообміну досягненнями, розширюючи та доповнюючи одна одну. Поглиблення взаємозв'язку наук призводить до того, що результати, моделі і методи одних наук все більш широко використовуються в інших. Одна з основних задач дослідника полягає у виявленні і вивченні методів пізнавальної діяльності, здійснюваної в конкретній науці, у визначенні можливостей і меж застосування кожного з цих методів [80, с. 39]. При цьому, невірний вибір методів пізнання може спричинити негативні наслідки, які нівелюють отримані результати дослідження, а інколи, й спотворюючи їх, завдаючи шкоду суспільству через невірну інтерпретацію дійсності й вироблені, через це, хибні шляхи регулювання тих чи інших відносин та прийняття помилкових рішень. Особливо це небезпечно у сучасному світі, коли темп розвитку суспільних відносин та їх плинність є надзвичайно стрімкими і наслідки помилкових рішень настають миттєво, ставлячи під загрозу позитивні державно-правові трансформації, що є неприпустимим.

Важливість правильного підходу до сприйняття дійсності та пошук відповідних методів пізнання розуміли з давніх часів, адже ще вчені-філософи античності приділяли цьому основну увагу. Так, уже з 4 ст. до н.е. з появою аристотелівської логіки здійснювався пошук методів пізнання навколишньої дійсності. Таким методом була діалектика Платона, який за допомогою поняття «ідея», пояснював сутність речей. При цьому, саме ідея або основний задум лежить в основі творчого процесу будь-якого дослідження. В ідеї відображається і об'єкт вивчення, усвідомлення мети та перспективи пізнання, що формує уявлення про трансформовану дійсність.

Подальший розвиток методології надав їй більш системного та цілісного характеру з чіткими формами вираження, не залишаючи при цьому свого

коріння, адже загальна методологія науки – це, серед іншого, теорія пізнання, що досліджує найзагальніші закони розвитку суспільства [80].

Вивчення поглядів та думок вітчизняних і зарубіжних авторів різних епох щодо питань методології, дозволило зробити висновок про різноманітність підходів до розуміння цієї проблематики, а також виявити спільні риси, що й було покладено в основу дослідження.

Теоретичною основою формування авторської позиції щодо методології юридичної науки та безпосередньо правозастосовної діяльності органів судової влади стали роботи фахівців з різних сфер науки, які присвятили свої праці тим чи іншим аспектам методології, а саме: О. Баскакова, С. Братусь, С. Гончаренко, В. Горшеньов, І. Дюрягін, Н. Карпишин, О. Кириленко, М. Козюбра, А. Колодій, О. Крушельницька, С. Максимов, П. Олійник, В. Письменний, П. Рабінович, Л. Самсонова, Н. Соколов, Д. Стеченко, В. Стоян, О. Тихомиров, Н. Ткачук, М. Туленков, В. Федорченко, Г. Цехмістрова, О. Чмир та ін.

Разом з тим, постала потреба у новому науковому осмисленні розуміння правозастосовної діяльності органів судової влади, що неможливо без розгляду питання про методологію такого дослідження, яка, окрім іншого, повинна ґрунтуватися на загальноприйнятому підході до визначення методології науки взагалі та методології права зокрема. З огляду на це, методологію дослідження правозастосування органів судової влади можна розглядати як систему підходів і методів, способів і засобів пізнання правозастосування органів судової влади (закономірностей його виникнення, побудови та впливу на інші правові явища).

Існування згаданої системи обумовлюється основним завданням дослідження правозастосування органів судової влади – проаналізувати предмет цього дослідження, пізнати правозастосування органів судової влади як необхідну складову частину процесу застосування правових норм, з'ясувати підстави, детермінанти, елементи досліджуваного правозастосування. Складний характер сформульованого завдання передбачає дослідження не тільки права, але і низки інших соціальних явищ. Саме тому багатоманітність підходів і

методів, способів та засобів пізнання правозастосування органів судової влади є необхідною умовою успішності й ефективності дослідження цього явища.

У той же час, перш ніж перейти до характеристики конкретних методів, варто з'ясувати поняття методології у її загальнонауковому та правовому значенні для розуміння сутності, що є необхідною передумовою її удосконалення [43; 44; 125; 136; 156].

Термін «методологія» в буквальному розумінні означає вчення про методи пізнання (від грец. *μολογία*) – вчення про методи, методики і засоби пізнання. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання, або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження [79]. Головна мета методології науки полягає у дослідженні засобів, методів і прийомів наукового дослідження, завдяки яким у суб'єкта наукового пізнання можуть з'явитися нові знання про дійсну реальність, що переслідує досягнення як теоретичних так і практичних цілей.

Разом з тим, потрібно зазначити, що в будь-якій науці можна виокремити певну сукупність засобів, прийомів і методів дослідження, які виправдали себе у практичній науковій діяльності, зокрема у правозастосуванні, формуючи при цьому окрему систему методів юридичної науки.

Значення методології юридичної науки зумовило пильну увагу до неї вчених і на сьогодні існує досить велика спеціальна бібліографія [17; 24; 103; 104; 112; 125; 195]. Необхідність розвитку методології юридичної науки загалом та окремих її напрямів зокрема зумовлена як ускладненням і динамізмом об'єкта пізнання – правової реальності, так і самого процесу наукового пізнання і його засобів. Задля точного відображення всього різноманіття динамічної правової реальності з'являються нові й удосконалюються наявні наукові методи. Тільки комплексне використання різних методів у їхній єдності та взаємному доповненні дозволяє досягти всебічності дослідження для досягнення максимальної точності його

результатів. Разом з тим, використання відповідних засобів і методів для вирішення конкретної наукової проблеми не передбачає розробку нових методів, а лише індивідуальний набір тих методів, які є загальними для більшості галузей знань.

Не меншою мірою важлива методологічна обумовленість дослідження, спрямована на визначення правильного співвідношення між методами, «традиційними» для юридичної науки і новими – соціологічними, філософськими, політологічними, психологічними підходами до права, емпіричними і теоретичними, якісними і кількісними прийомами його пізнання [185].

Юридичні літературні джерела детермінують метод правової науки як єдність діалектичного і конкретно-наукових методів. При цьому метод діалектики найчастіше розглядається в плані загальних принципів наукового пізнання: повноти, всебічності, об'єктивності, конкретно-історичного підходу, а система приватних прийомів дослідження як сукупність окремих методів, що визначаються специфікою предмету науки [46].

Представники галузевих юридичних наук, виходять з того, що кожна така наука неможлива без своєї методологічної основи. Враховуючи вказане, здійснюється дослідження окремих методів пізнання не лише в сфері теорії держави і права, але й в рамках окремих галузевих наук. Удосконалення, розвиток методу правової науки вимагає спеціальних досліджень, розробок, як і інші методологічні проблеми. Відома специфіка методів окремих юридичних наук не означає, однак, їх повної, абсолютної різниці.

Серед методів, якими користується юридична наука, практично немає жодного, який би не застосовувався в інших галузях знання (навіть формально-логічний метод тлумачення права, який багатьма вченими вважається виключно правознавчим, ґрунтується на законах і методах формальної логіки). Водночас, проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, властивих іншим наукам, не є механічним процесом, а

супроводжується відповідною їхньою перебудовою, трансформацією, пристосуванням до специфіки об'єктів правової дійсності [185, с. 366].

Як зазначається в науковій літературі, методологія науки, методологія юриспруденції і методологія окремих юридичних наук співвідносяться як загальне, особливе і одиничне, тому кожна юридична дисципліна трансформує загальнонаукові методи, поняття і системи знань згідно з властивостями домінуючих методів і природою свого предмета. Однак юридичні науки, що ґрунтуються на певному методі, особливо відповідальні за розробку його теоретичних і прагматичних аспектів, причому у взаємозв'язку з іншими методологічно спорідненими науками.

Наукові знання юридичних наук, якщо вони використовуються для дослідження правових явищ, перетворюються у наукові методи, особливості застосування яких визначаються своєрідністю знань, їхнім призначенням, функцій, понятійного апарата тощо. Наукові знання, виступаючи в ролі методу наукового дослідження, дозволяють пояснювати правові явища, виявляти і досліджувати їхні нові властивості, прогнозувати розвиток. Так Ф. Бекон порівнював правильний науковий метод із світильником, що освітлює подорожньому шлях в темряві. А Г. Гегель зазначав, що метод є засобом, через який суб'єкт співвідноситься з об'єктом дослідження [80, с. 42-44]. Подібним чином поняття і категорії юриспруденції зафіксовані у відповідних визначеннях і термінах, являючи собою узагальнені результати пізнання властивостей, зв'язків і відношень правових явищ, є одним з головних «інструментів» наукового правового дослідження [185, с. 368].

Аналіз різних підходів до розуміння поняття «метод» у правничих наукових джерелах дозволяє виділити такі його ознаки: доцільність здійснення тих чи інших дій, етапність, системність та ін. Тобто, в зміст поняття методу юридичної науки вкладається поняття його як науково обґрунтованого засобу пізнавальної діяльності, що забезпечує наукове пізнання дійсності.

Таким чином, у юридичній науці не спостерігається єдиного підходу до визначення поняття методу та методології взагалі, так само як немає єдиної

позиції щодо класифікації методів юридичної науки, яка покликана визначити взаємодію останніх.

Наукові методи, як уже зазначалося, являють собою «інструменти» методологічних підходів, а основними елементами методу у когнітивному аспекті є знання, принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Структура методів, використовуваних у юридичній науці, також може бути розглянута у вертикальному і горизонтальному розрізах.

Їхню вертикальну класифікацію утворюють: загальні методи раціонального пізнання – зіставлення, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, які використовуються не тільки в науковому пізнанні, але й у практичному, повсякденному та інших видах пізнання; філософські методи, які ґрунтуються на певних філософських системах (феноменологічний, діалектичний, герменевтичний, аналітичний та ін.); загальнонаукові методи, які властиві всім наукам (системний, структурний, функціональний, синергетичний тощо); приватно наукові методи, які застосовуються окремими групами наук (статистичні, математичні, конкретно-соціологічні та ін.); спеціальні методи, які мають значення для окремих наук. Горизонтальну класифікацію представляють методи певного рівня, наприклад, до загальнонаукових методів належать: структурний, функціональний, системний, історичний, логічний і та ін., а до приватно-наукових – конкретно-соціологічні, психологічні, математичні та інші методи цього рівня [40, с. 39-51].

Такі класифікації методів традиційні для юридичної науки, у літературі викладені їхні різні варіанти, зокрема їх поділ на: теоретичні й емпіричні методи, методи відображення предмета і побудови наукових знань, якісні і кількісні методи [40, с. 39-51].

Частіше за все методи за сферою їх застосування поділяються на загальнонаукові (загальнофілософські), що є загальними для всіх наук; конкретнонаукові (правові) та спеціальні (за напрямками юридичної науки) методи. При цьому, такий поділ є умовним, оскільки у міру розвитку пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу [119, с. 72-88].

Дехто з дослідників виділяє, крім згаданих, філософські методи – найбільш загальні принципи пізнання, що вироблені філософією та використовуються всіма науками, розрізняючи «класичні» методологічні підходи та світоглядні орієнтири, до яких належать діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, та сучасні методологічні підходи (феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний, комунікативний та ін.). А також власні методи, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під особливості її дослідження (наприклад, формально-юридичний (догматичний) та порівняльно-правовий методи) [183, с. 6].

Разом з тим, потрібно враховувати, що у кожному окремому дослідженні застосування одного й того ж набору методів у одній і тій самій послідовності не гарантує однакового результату. Більше того, трапляються випадки прямо протилежних висновків про одні й ті ж правові явища, які досліджувались різними дослідниками при умові застосування одних і тих самих методів.

Зокрема, під час правозастосовної діяльності органів судової влади не поодинокі випадки різного, а інколи прямо протилежного тлумачення правових норм у судових рішеннях. Це пояснюється подекуди абстрактністю норм права тощо.

І навіть за умови чітко врегульованих та нормативно закріплених алгоритмів правозастосування органів судової влади формування результату вивчення справи залежить не лише від рівня абстрактності нормативно-правового припису, а й від відповідності змісту об'єктивованої у ньому норми права тим фактичним та часовим обставинам, в яких її належить застосовувати для врегулювання тих чи інших правовідносин.

У літературі викладені класифікації змісту методології юридичної науки, в яких за різними критеріями і підставами виокремлюються види методології, одним з яких є її поділ на загальнофілософські підходи, загальнонаукові методи, спеціальні методи та власні методи правознавства. Нині це є класичним підходом.

Різні класифікації методології пізнання взаємодоповнюють одна одну. Тому виокремлення різних структур юридичної методології зумовлено потребою забезпечити взаємозв'язки між її складовими [185, с. 370].

У той же час, оскільки методологічний підхід містить у собі різноманітні наукові знання і методи, певним чином пов'язані між собою, їх можна поділити на предметні (змістовні), до яких належать ліберальний, демократичний, гуманістичний, природно-правовий, інформаційний та ін., і власне методологічні – компаративний, діяльнісний, аксіологічний, психологічний, структурний, функціональний, системний, синергетичний та ін. [184]. Серед компонентів методологічного підходу один або декілька є домінуючими, основними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний, інструментальний характер [169]. Так, у науці історії держави і права домінуючим є історичний метод, що припускає вивчення реальної історії держави і права як складових суспільства у їхньому конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів, і на цій основі відтворення історичного процесу, який розкриває логіку, закономірності їхнього розвитку. Теорії держави і права більше властиві змістовні методологічні підходи, базовані на певних теоріях права [185].

При цьому у правозастосовній діяльності органів судової влади, як і в юридичній діяльності взагалі, домінуючим можна вважати діяльнісний метод, адже процес правозастосування визначається як діяльність, що реалізується у певній послідовності дій, які отримали назву стадії правозастосування:

- 1) встановлення фактичних обставин справи;
- 2) підбір та аналіз правових норм як юридичної основи справи;
- 3) вирішення юридичної справи та оформлення прийнятого рішення [116].

Якщо ж виходити з наукової теорії взагалі, то існує й класифікація загально-наукових методів, що використовуються у всіх науках, а саме: діалектичний, метафізичний, матеріалістичний та ідеалістичний.

Діалектичний метод пізнання – це метод, сутність якого зводиться до того, що всі явища в суспільстві мають свій початок і кінець (виникають,

розвиваються і зникають), усі вони перебувають у безперервному русі і взаємообумовлені. Разом з тим, використовуючи діалектичний метод, не завжди можна добитись пізнання явищ природи і суспільства. Досить часто потрібно встановити стан явища в той чи інший період. Для цього використовується також метафізичний метод, суть якого зводиться до того, що з його допомогою ми фіксуємо сучасний стан явища. Тобто, пам'ятаючи, що все розвивається і змінюється по законах діалектики, нам потрібно мати інформацію щодо стану державно-правових явищ, щоб проаналізувати і узагальнити їх.

Враховуючи сутність правозастосовної діяльності органів судової влади, що перебуває у постійному русі, але при цьому видозмінюється й адаптується до мінливого законодавства, вивчення і пізнання її можливе тільки шляхом поєднання діалектичного і метафізичного методів.

Ідеалістичний метод пізнання, на відміну від матеріалістичного, з його першочерговістю економічних відносин, досліджує державу і право як категорії, що є первинними по відношенню до економічної системи (матеріальних, виробничих відносин). Термін «ідеалізм» означає філософський напрям, що визнає ідею, дух, свідомість, відчуття первинним, а природу, буття – вторинним. Його вважали спорідненим з релігією. Тому ідеалістичне розуміння історії – це система поглядів, яка вбачає визначальну силу суспільного розвитку в ідеях, теорії, свідомості людей, які мають вирішальне значення в пізнанні і розвитку державно-правових явищ [113, с. 9-11].

При цьому, не зважаючи на різницю у підходах щодо дослідження явищ, матеріалістичний та ідеалістичний методи доповнюють один одного та дозволяють сформулювати повніше уявлення про досліджуваний об'єкт. Зокрема, правозастосовна діяльність органів судової влади, окрім своєї основної ідеї та призначення має й матеріальне вираження у формі економічних затрат на таку діяльність, що дозволяє сформулювати загальне уявлення про її ефективність.

Отже, загальнонаукові методи дозволяють глибоко розкрити єдність і різноманітність становлення та існування як різнотипних правових систем, так і

конкретних правових явищ, фіксуючи їх загальні закономірності, тенденції розвитку.

Практика наукового дослідження свідчить, що загальнофілософські методи органічно взаємопов'язані зі спеціальними методами. Загальнофілософські підходи є підґрунтям для групи спеціальних методів та інших.

Питання про поняття приватно-наукових методів у правознавстві має дискусійний характер. Усі методи, що застосовуються у процесі пізнання правових явищ мають місце і в інших соціологічних науках. Одні автори вважають, що до складу даних методів входять деякі спеціальні і, навіть, логічні методи, тому їх в юридичній літературі ще називають спеціальними методами, до яких деякі вчені, зокрема професор М. Козюбра, відносить системний метод, порівняльно-правовий, історичний, логічний, метод конкретно-соціологічних досліджень, статистичний та ін. [105, с. 31].

Системний метод (або системно-функціональний) обумовлюється системно-функціональною природою держави і права, що є засобами регулювання суспільних відносин. Право, держава, їх структурні елементи є відкритими системами, тобто такими, що самі складаються із систем більш низького порядку і входять до систем більш широких, де і право, і держава виконують певні функції. Ці явища вимагають дослідження, пізнання. Зокрема, досліджуючи правозастосовну діяльність органів судової влади, ми розглядаємо суд як систему органів та посадових осіб, наділених відповідними повноваженнями щодо здійснення правосуддя. Вказана система має чітку структуру, ієрархію та порядок виконання покладених функцій. Крім того, уся діяльність суду є системним явищем з чітко визначеними зовнішніми та внутрішніми (прямими та зворотними, ієрархічними та координаційними) зв'язками, елементним складом, структурою, метою тощо. Застосування системного методу дозволяє також формувати уявлення про ефективність правозастосовної діяльності органів судової влади.

Зміст історичного методу розкривається у тому, що процес державотворення, правотворення та правозастосування проходять у всій

багатовекторності. Так, історичний аналіз правозастосовної діяльності органів судової влади є обов'язковим елементом формування судового прецеденту та уникнення порушення прав та свобод громадян за рахунок врахування досвіду допущених судових помилок.

При логічному дослідженні правових явищ необхідно відволікатись від усіх випадковостей окремих чинників, їх особливостей. Даний метод дослідження на рівні загальної теорії права розкриває соціальну обумовленість і роль права, його зв'язки з політикою, економікою, загальним рівнем культурного розвитку суспільства. Він також розкриває найважливіші аспекти функціонування права, природу правового регулювання, дозволяє проаналізувати структурні елементи права: норми, юридичні факти, правовідносини, правовий статус та ін. Логічний метод як система взаємопов'язаних операцій, оцінок, принципів, використовується для отримання нового юридичного знання про закономірності функціонування і розвитку правової форми суспільного життя. Як відомо, виявлення таких закономірностей можливе при порівняльному дослідженні державно-правових явищ, при зіставленому аналізі окремих правових чинників, різних правопорядків.

Зокрема, досліджуючи правозастосовну діяльність органів судової влади встановлено, що одним з його елементів є інтерпретація права. Так, правотлумачення властиве для діяльності судів першої та апеляційної інстанцій, суди ж вищих інстанцій створюють прецедентну практику, яка виконує подвійну функцію: роз'яснення порядку застосування законодавства (постанови Пленумів вищих судів); спрямовування розвитку судової практики шляхом видання рішень прецедентного характеру (Верховний Суд)» [66, с. 9].

Разом з тим, застосування логічного методу пізнання вимагає критичної оцінки правового явища та його інтерпретації у юридичній науці, в результаті чого робиться висновок, що висловлена вище позиція не обґрунтована та потребує уточнення. Так, конституційна реформа щодо правосуддя деякою

мірою змінила загальнообов'язковий характер правових висновків Верховного Суду.

Ще одним способом реалізації логічного методу у правозастосовній діяльності органів судової влади є застосування, тлумачення та правотворчість. Це пов'язано із реалізацією функцій судової влади, особлива процедурна діяльність спеціально-уповноважених судових органів, що спрямована на встановлення нормативно-правових приписів, які закріплюються у судових правотворчих актах [182, с. 10]. Вважається, що нормотворчість є побічним продуктом правосуддя та результатом логічної оцінки юридичних фактів. Правова норма, створювана в процесі судової правотворчості, за своєю природою більш конкретна, і її зміст обумовлюється категорією справ.

Метод конкретно-соціологічних досліджень дає змогу юридичній науці виявити суспільну думку щодо розвитку правових процесів у державі, оцінки функціонування відповідних інституцій, самоврядних структур, враховувати результати досліджень для прийняття державними органами оптимальних рішень [131 с. 19-21].

Соціально-правові конкретно-соціологічні дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади є обов'язковим елементом реформування судової системи, адже дає змогу оцінити ефективність окремих проявів правозастосовної діяльності та їх вплив на рівень довіри населення до судової системи.

Широке використання конкретно-соціологічних методів дослідження сприяє більш глибокому вивченню соціальних процесів і явищ, особливо із застосуванням порівняння, за допомогою якого:

- а) виявляється позитивне та негативне в соціальних процесах;
- б) з'ясовується, якою мірою національне законодавство відображає суспільні відносини і який рівень їх пристосовуваності за різних соціальних, економічних умов;
- в) порівнюючи існуючі у суспільстві відносини та правопорядки з об'єктивними тенденціями розвитку соціальної структури, є можливим

вироблення висновків, наскільки ці процеси та явища відповідають суспільним потребам, інтересам тощо. Даний підхід відкриває можливості для необхідної і достовірної інформації про функціонування судової системи взагалі та ефективності її правозастосування, а також окреслити шляхи реформування та перспективи розвитку.

Статистичний метод допомагає виявляти ефективність правових норм та інститутів, оцінювати їх вплив на суспільні відносини. Юридична наука аналізує статистичні дані і на їх основі робить відповідні висновки [77, с. 7-10; 105, с. 31-34; 192, с. 34]. Результати статистичної обробки емпіричних даних відображаються у формі статистичних фактів: середніх і відносних величин, динамічних рядів та ін. Застосування під час статистичного дослідження сучасних математичних та кібернетичних засобів та сучасних інформаційно-аналітичних систем дозволить здійснити більш складні підрахунки і отримати більш точні дані, а також отримати об'єктивні прогнози щодо корегування діяльності для підвищення її ефективності чи для уникнення негативних наслідків. Даний метод, як ми з'ясували, ґрунтується на кількісних способах отримання даних, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку порівнюваних правових явищ різних правових систем. Статистичні дані, що оперують цифрами, часто виявляються переконливішими будь-яких даних, отриманих іншим шляхом.

Зокрема, на підставі аналізу статистичних звітів Генеральної прокуратури та Державної судової адміністрації колективу авторів М. В'юник, М. Карчевський та О. Арланова вдалося здійснити детальний аналіз ефективності кримінально-правового застосування, що виявило ряд недоліків правозастосовної діяльності органів судової влади. Так, встановлена недосконалість організації судової статистики, що ускладнює формування обґрунтованих висновків щодо обліку правопорушень та їх судового розгляду [54].

Застосування статистичного методу через призму інформаційно-аналітичних програм дозволяє використати здобутки інформаційного прогресу

у прогнозуванні. Так, алгоритми оцінки кримінального ризику (criminal risk assessment algorithms) використовуються деякими судами для прийняття рішень щодо визначення виду покарання, доцільності перебування у в'язниці до суду, суворості вироків [85, с. 33].

Досліджуючи взаємодію різноманітних методів дослідження державно-правових явищ з порівняльним правознавством, слід згадати метод моделювання, який передбачає вивчення правових явищ, інститутів, процесів на їх моделях, тобто шляхом ідеального, штучного відтворення порівнюваних об'єктів. Можливість моделювання обумовлена тим, що між різними правовими явищами має місце певна подібність, схожість, а тому, знаючи ознаки і властивості одного з них, можна з достатньою точністю робити висновки про інші.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки значно підвищується значення порівняльно-правового методу, сутність якого полягає у визначенні подібності та відмінностей у державно-правових явищах, у тому числі на рівні різних держав.. Застосування порівняльно-правового методу надає можливість виокремити види та класифікувати державно-правові явища.

Користуючись одним лише порівняльним методом неможливо розкрити усю різнобарвність правових явищ, але, при цьому, цілком зрозуміло, що цей метод, по-перше, чітко визначає загальний напрям правового дослідження, по-друге, забезпечує правильну взаємодію загальних і приватно-наукових методів в процесі наукового дослідження.

Так, важливим чинником підвищення ефективності правозастосування органів судової влади є вивчення позитивного закордонного досвіду, з метою його імплементації. Зокрема, становлення держав вільного демократичного суспільства відбувалося на правових цінностях, що пов'язані з високим рівнем правової культури та правосвідомості, боротьбі з будь-якими проявами дискримінації, що стало результатом формування системи загального права. Характерною особливістю цієї правової системи є суспільна довіра до судових органів, справедливість ухвалених судових рішень та професіоналізм суддів.

Саме судова практика в країнах загального права довела ефективність у прийнятті важливих юридичних рішень та сприяла вихованню поваги громадян до судової гілки влади [123, с. 174].

На думку О. Погребеник, судове правозастосування в країнах загального права є одним із найбільш ефективних у світі. Про це свідчить швидкість розгляду справ, порівняно недорога вартість судового процесу та реальне виконання судових рішень. Авторитет британської моделі правосуддя зумовлений такими чинниками: наявністю реальної системи обов'язкового досудового врегулювання спорів; розвиненою системою спеціалізованих судів та трибуналів; електронною системою подачі документів; висококласним судовим корпусом; налагодженою системою доступу до правосуддя через безоплатну правничу допомогу та механізмів компенсації судових витрат; підвищеними вимогами до суб'єктів надання правничих послуг, а також обов'язковою кваліфікацією соліситора чи барристера, їх професійним страхуванням; ефективністю інструментів для виконання судових рішень в усьому світі [123, с. 173-174; 142].

Будь-яке наукове порівняння являє собою своєрідне комплексне явище. Простий конгломерат наукових фактів в результаті порівняння може перетворитися у струнку картину. Порівняння не повинно бути безпорядним, якщо ми намагаємося отримати цінні результати [10].

Отже, кожен науковий метод має свої певні цілі, і у випадку не використання інших способів та прийомів в ході порівняльно-правового дослідження деякі моменти можуть залишитися не розкритими. На ці сторони порівняльного методу звертав увагу Г. Гегель, відмічаючи, що порівняльний метод можливо застосовувати з однаковим успіхом у всіх сферах знань, але, окрім цього, слід підкреслити, що одне лише порівняння не може задовольнити наукові потреби і що досягнуті цим методом результати слід розглядати як підготовчу, хоча і необхідну, роботу для дійсно осягаючого пізнання [60].

Як слідує з вищевикладеного, загальнонауковий рівень методології є підґрунтям методу правової науки в цілому.

Основний структурний зв'язок методу правової науки і її складових компонентів є ієрархічним. Кожен її елемент (метод) займає в структурному ряді певне місце, яке обумовлене його гносеологічною природою. Методи вивчення одиничних фактів передують методам порівняння, а ці, в свою чергу, індуктивним прийомам. Тобто, кожен метод даної системи залежить від передуючих йому у пізнанні прийомів.

У зв'язку з цим вимагає дослідження важлива проблема взаємозв'язку різноманітних методів між собою, загальнонаукових методів зі спеціальними.

Методологія дослідження в юриспруденції завжди передбачає використання різних методів, способів, засобів, враховуючи світогляд дослідника.

Звертаючись до філософського рівня методології, слід зауважити, що їй притаманна єдність історичного і логічного способів дослідження держави і права.

У цьому випадку ми спостерігаємо взаємозв'язок історичного та порівняльного методу при дослідженні правових явищ.

Разом з тим, у науковій літературі неодноразово зазначалося, що загальний стан розробки методологічних проблем вітчизняної юридичної науки відстає від сучасних потреб правового розвитку України [104; 134; 154; 155; 168].

Зокрема, можна виділити такі недоліки методології юридичної науки: відсутні фундаментальні, монографічні, прикладні та інші дослідження з вивчення методології юридичної науки, а також відповідні науково-дослідні групи, творчі колективи та інші структури наукового співтовариства, усталена формальна і неформальна комунікація між ними і їхніми членами; не розроблена належним чином прикладна частина методології юридичної науки, що включає методологічні прийоми, правила, вимоги, процедури, операції застосування наукових методів, їхнього вибору, узгодження між собою, адаптації до особливостей предметів досліджень, розробки методик конкретних юридичних наукових досліджень; недостатня увага приділяється організації і проведенню методологічних досліджень в межах окремих юридичних наук,

особливостям формування, побудови, систематизації, упорядкування правничих наукових знань; незадовільним залишається стан розробки наукознавчих проблем юридичної науки тощо [152].

Ці недоліки впливають на практику проведення юридичних наукових досліджень, яким ще властиві: «методологічна невизначеність», коли при виборі методів вивчення предмета дослідження не враховуються властивості його природи, мета і завдання дослідження, сучасні світоглядні принципи пізнання, особливості вихідних правових теорій і концепцій тощо; «механістичне» поєднання різнорідних, іноді протилежних правових теорій і концепцій, методологічних підходів та інших складових методології юридичної науки; недотримання в процесі проведення досліджень вимог і правил використовуваних методів та інших компонентів методології юридичної науки; запозичення методів та інших методологічних прийомів інших наук, без відповідної їхньої адаптації (пристосування) до особливостей правової реальності, а іноді і поза границями їхнього можливого використання; з одного боку, некритичне і неконструктивне використання в дослідженнях внутрішніх проблем правової системи України досягнень закордонної юридичної науки і практики, а з іншого боку – у тих дослідженнях, де необхідне порівняння правових концепцій, норм та інститутів, відсутність такого; обмеженість емпіричної бази досліджень, недотримання правил відбору, аналізу і обробки необхідних і достатніх наукових фактів, недооцінка вимог відповідності результатів досліджень правовим реаліям, потребам правової практики [152].

Отже, на особливості дослідження правозастосування органів судової влади впливають:

- а) об'єкт дослідження, котрим виступає правозастосовна діяльність органів судової влади, у процесі якої вони реалізують свої функції;
- б) предмет дослідження, тобто, закономірності такої діяльності;
- в) не з'ясований однозначно стан об'єкта дослідження, що передбачає наявність альтернативних варіантів вирішення існуючих проблем (так, у

правовій науці ще немає єдності думок щодо визначення загального поняття органів судової влади);

г) необхідність забезпечення обґрунтованості результатів дослідження;

д) можливість використання результатів останнього у правозастосовній практиці.

Саме ці чинники змістовно обумовлюють «набір» тих методів, котрі використовуються при дослідженні органів судової влади.

Таким чином, розглянувши проблематику методології дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади, слід зазначити таке.

1. Методологія дослідження правозастосування органів судової влади – складна система засобів і прийомів, які використовуються для пізнання закономірностей правозастосування органів судової влади, що характеризується реалізацією останніми своїх функцій. При цьому, методологія дослідження правозастосування органів судової влади у якості структурного елемента входить до складу методології загальної теорії права, включаючи прийоми та засоби, які використовуються як для дослідження правових, так й інших соціальних явищ, з'ясування характеру яких має значення для вирішення питання про природу правозастосування органів судової влади.

2. Методологія дослідження правозастосування органів судової влади є системно-структурованим поняттям, оскільки усі його складові елементи (прийоми і засоби дослідження) формують певну централізовану та чітко структуризовану ієрархічну систему. Усі методи дослідження правозастосування органів судової влади можна класифікувати залежно від їх «поширеності» у науковій сфері. Відповідно до цього критерію слід виділяти: 1) філософські підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні методи правознавства наукового дослідження.

3. Методологічні засади правозастосовної діяльності органів судової влади не отримали належного теоретичного обґрунтування у наукових дослідженнях. Метою методології дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади є пізнання принципів, підходів, методів, засобів, прийомів, за допомогою

яких набувається й обґрунтовується нове знання в цій сфері. Поняття «методологія дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади» визначено як сукупність елементів, що є теоретико-концептуальною основою та інструментарем для дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади з метою практичного впливу на існуючу дійсність у цій сфері.

Зростаюча актуальність проблематики правозастосування взагалі обумовлює об'єктивну необхідність проведення подальшого ґрунтовного аналізу методології дослідження розглядуваного явища.

1.4. Поняття, види та характеристика принципів правозастосовної діяльності органів судової влади

В основі діяльності органів судової влади лежить започаткована Конституцією України концепція поділу влад, яка покладає на судову владу, у тому числі, й контроль за відповідністю праву дій і рішень законодавчої та виконавчої гілок влади. Якщо в Європейському Союзі така методологія розподілу влад за об'єктивними підставами втратила свою актуальність, то в Україні, яка перебуває на стадії входження до ЄС, для ефективного виконання державою покладених на неї завдань і функцій усі гілки влади мають не тільки взаємодоповнювати, взаємодіяти і співпрацювати між собою, а й контролювати, врівноважувати і стримувати одна одну. У цьому механізмі стримувань і противаг, який живить взаємини гілок державної влади, особливу арбітражну роль виконує судова гілка влади. Разом із функцією відновлення порушених прав фізичних та юридичних осіб, основою даного механізму є забезпечення правозастосовної діяльності органів судової влади як основного засобу контролю за владою, обмеження всевладдя гілок влади, покликаних і зобов'язаних поважати, дотримуватися і захищати права і свободи громадян.

У правовій державі дії суду із застосування права мають безпосередньо юридичне наповнення; підтверджені багатовіковою традицією судочинства, вони спрямовані на захист прав людини як вищої цінності по відношенню до

інших суспільних цінностей і включені в систему конституційного регулювання. Основні права і свободи людини та громадянина є базою для юридично обов'язкових актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб. Особливо важливим наголосом правозастосування відбивається в діяльності органів судової влади, адже застосування судами права як стадія в загальному механізмі реалізації правової системи повинно бути спрямоване, насамперед, на захист і забезпечення законних інтересів індивіда.

У теорії права поняття «правозастосовна діяльність» використовується досить часто, і в загальному розумінні немає принципових розбіжностей щодо її змісту. Дискусійними та актуальними залишаються питання відносно самого механізму застосування права, який дуже часто піддається впливу з боку вкрай рухливих та мінливих суспільних відносин, регулювання яких є головним завданням права. У вітчизняній правовій науці такі питання, як принципи права, принципи правозастосовної діяльності різних суб'єктів, досліджувалися часто, висновки та пропозиції з цього приводу у науковій літературі висвітлені широко, проте їх відображення у нормативно-правових актах не відповідає рівню наукової думки з цих питань, що в кінцевому рахунку негативним чином впливає на якість застосування права відповідними суб'єктами. Серед останніх спроб звернутися до цієї тематики слід відзначити статтю М. Борисенко «Ознаки та принципи правозастосовної діяльності: теоретичний аспект» (2015) [52, с. 25]. Безпосередньо досліджень правозастосовної діяльності органів судової влади, принципів, на яких базується така діяльність, у вітчизняній науці права не так багато. Певним чином ця проблематика розглядається у статті В. Капустинського та І. Волкової «Теоретичні основи судового правозастосування» (2016) [82, с. 85]. Більше наукової інформації з питань становлення судової влади, принципів організації судочинства, можна отримати із зарубіжних джерел за авторством Р. Алексі, Р. Арнольда, Е. Адамантиса, Д. Баррі, Ж.-Л. Бержеля, В. Бернхема, Е. Бредлі, Б. Візера, А. Гарапона, Р. Гурбанова, Р. Давіда, В. Джексона, Д. Ллойда, Ф. Люшера, П. Мангуссона,

Дж. Оберто, М. Де Сальвіа, Дж. Ди Федеріко, Л. Фрідмена, Ф. Хайека, П. Уокера, К. Цвайгерта, Г. Штайнбергера та ін.

Слід зауважити, що дослідження, присвячені принципам правозастосовної діяльності, зокрема тим, які визначають сутність судової практики, живляться науковими доробками з приводу принципів права як окремого, важливого та навіть визначального елементу у всій теоретичній системі дослідження правових явищ у державі та суспільстві. Само поняття принцип (від латинського *principium* – початок, основа) має багато значень. Його розглядають і як вихідне положення будь-якої теорії, науки, світогляду, тощо, і як внутрішнє переконання людини, що визначає його ставлення до об'єктивної дійсності, норми поведінки та діяльності, і як основу устрою, механізму його дії. Різноманітність поглядів на трактування принципу права, що зустрічаються у науковій літературі різних часів, зайвий раз підкреслює багатомірність цього явища. Принципи права розглядають як «... загальні положення, керівні ідеї, які отримали втілення у правових нормах», «... начала, ідеї, які виступають в якості вимог, що пред'являються до права даної суспільно-економічної формації» (П. Рабінович, Ю. Ведерніков, В. Грекул) [56, с. 79; 155, с. 93].

Інша група дослідників (С. Погребняк) [143, с. 27-28], розкриваючи поняття принципів права, підкреслюють їх нормативну закріпленість і системність. Існує група авторів, які, розкриваючи поняття принципів права, визначають їх місце і роль, ґрунтуючись на їх природній суті. П. Рабінович, Ю. Ведерніков, В. Грекул та інші вчені розуміють принцип права таким чином: основоположна ідея, началом, які виражають сутність права і впливають з генеральних ідей справедливості і свободи. Своєю чергою справедливість і свобода – це наріжні камені правової конструкції [56, с. 79; 101; 155, с. 93]. Таким чином, під принципами права розуміються основні, вихідні положення, ідеї права як специфічного соціального регулятора. Принципи права можна розглядати як найважливіші, ключові установки законодавця, що виражають юридичну політику держави в основних сферах суспільних відносин. Принципи права позначають устрій і механізм функціонування конкретних галузей і

інститутів права. Дані принципи є результатом розвитку людського суспільства (соціуму) від його зародження до наших днів. У цьому сенсі вони постають елементом людської культури.

Принципи права – один із засобів, що дозволяє контролювати баланс між об'єктивною необхідністю суспільного розвитку і суб'єктивною мотивацією законодавця. Вони виробляються на основі аналізу і пізнання суспільних процесів, самого життя, виникаючих в ньому відносин, що потребують врегулювання за допомогою права. Члени суспільства, особливо ті, хто професійно займається правом (законодавці, політики, юристи), і визначають правотворчі ідеї, що регулюють найбільш важливі сфери суспільних відносин, і керуються ними. В цьому сенсі, принципи права в їх діяльності не можуть бути вихідним пунктом, а є його заключним етапом – результатом. В принципах права відображаються характерні риси певного типу права, а з'ясування принципів є пізнання сутності права, впливу права на розвиток суспільних відносин.

Принципи права, за думкою багатьох дослідників, мають в своїй основі об'єктивно-суб'єктивну природу. Так, у своїх поглядах П. Рабінович [155, с. 93] та інші автори вказують на те, що принципи – це категорія об'єктивна. Їх об'єктивні витoki полягають у тому, що кожна історична доба народжує свої принципи права, які в даний період відображають істотні закономірності розвитку, потреби відповідного суспільства і держави. В цьому проявляється їх соціальна залежність від реальних життєвих умов.

Суб'єктивне начало принципів права полягає у тому, що, витлумачуючи, осмислюючи (аналізуючи) норми права, люди пізнають його принципи, які ними ж створюються і реалізуються або скасовуються. Однак не слід процес зародження і дії принципів права відносити до суто суб'єктивної сфери людського пізнання. Так, О. Старчук у статті «Щодо поняття принципів права» зазначає: «Враховуючи природничі ідеї виникнення права, неприйнятне ототожнення принципів права й норм права та є недопустимим їх визначення через суб'єктивні права та обов'язки» [181, с. 40].

У всякому разі, можна стверджувати, що право і його принципи – це ідеологічні явища, елементи не матеріального буття, а суспільної свідомості. Принципи права завжди мають об'єктивний початок настільки, наскільки вони об'єктивуються із правовими явищами, створюють для них фундамент, певну базу. Звідси, принципи права не є результатом суб'єктивного розсуду законодавців або вчених, а органічно властиві праву, вони утверджують і регулюють елементи правової системи, а наука лише виявляє, обґрунтовує, вивчає і систематизує їх. Науковці не вигадують принципи у праві, а, вивчаючи закономірності розвитку права, обґрунтовують вихідні ідеї, постулати, які «обслуговують» право, живлять його та, зокрема, роблять процес правозастосування відповідними суб'єктами ефективним.

Важливу роль у створенні системи принципів права відіграють принципи, на яких ґрунтується судова діяльність. В цьому аспекті можна приєднатися до дискусії, яка спрямована на пошуки відповіді на наступне питання: чи є принципи судової діяльності принципами права або принципами державної (публічної) діяльності? Зі свого боку, ми виходимо з того, що судова діяльність є видом (формою) державної діяльності. Здається, відповідь на поставлене питання є очевидною: принципи судової діяльності є принципами державної діяльності, оскільки змістовно право (особливо позитивне право) своїм потенціалом не здатне охопити усі аспекти судової діяльності. Наприклад, у всякому разі, випадає зі сфери правового регулювання розумова діяльність, оціночна діяльність, морально-етичні та соціокультурні підстави, а також ті елементи судової діяльності, які втілені в суддівській совісті і у внутрішньому переконанні суддів. Однак, в той же час, державна діяльність об'єктивно пов'язана із правом, і саме принципи права живлять процес реалізації державної політики у будь-якій сфері. Тому можна говорити про подвійну природу принципів судової діяльності – вони є частиною принципів публічної діяльності суб'єктів влади усіх рівнів та частиною загальних принципів права, на яких ця діяльність вибудовується.

Принципи судової діяльності не є штучно створеними, вони виявляються в ході поступового розвитку судової системи. До таких принципів належать як давно визнані і реалізовані, такі, наприклад, як гласність судочинства, принцип справедливості тощо, так і порівняно недавно в історичному масштабі визнані в якості принципів судової діяльності, такі, наприклад, принципи, як принцип рівноправності сторін, презумпція невинуватості, транспарентності тощо. Однією з головних функцій принципів судової діяльності є врегулювання організаційних, процедурних та морально-етичних питань застосування норм права основними суб'єктами судової діяльності та учасниками судового процесу – суддями.

Застосування норм права органами судової влади є центральним елементом судової (юридичної) практики, та, відповідно, правосуддя – сфери державної діяльності, що має вираз у розгляді національними судами усіх категорій справ [101]. Правозастосування становить каркас судової діяльності і ототожнюється з такими категоріями як «цінність права», «якість правової системи», «порядок», «безпека», «гарантування прав людини» тощо. У зазначеному аспекті застосування норм права органами судової влади підкреслює соціальну необхідність і є правовою закономірністю, що зумовлює її в якості однієї з основних видів правової діяльності в цілому. При цьому правозастосування в межах здійснення правосуддя зводить воедино ціннісні характеристики правової реальності, внаслідок чого є необхідним і доцільним елементом будь-якої правової системи.

Застосування норм права органами судової влади невіддільне від правового життя суспільства, його метою є доказ існування права, доцільності та панування права в державі. Тому застосування норм права органами судової влади невіддільне від справедливості; справедливість має місце тільки тоді, коли судова влада застосовує закони, визнані суспільством справедливими, вирішує справи, встановивши істину, достовірно з'ясувавши її фактичні обставини, приймає рішення відповідно до пізнаних фактів і вимог закону. Таке розуміння правозастосування у межах судової діяльності відображає її

упорядкований характер і постає як послідовність установлених дій і стадій, пов'язаних із застосування певних правових засобів, а також цінностями, необхідними для реалізації соціальних цілей.

Забезпечення правозастосовної діяльності органів судової влади як основного засобу контролю за владою має відбуватися своєчасно та, особливо, ефективно. Ефективність правозастосування, у свою чергу, є критерієм якості виконання роботи, який оцінюється через зіставлення матеріальних дій і піддається вимірюванню результатів шляхом досягнення цілей правового регулювання, прийняття відповідного правозастосовного рішення на основі дотримання принципів правозастосування та забезпечення їх реального виконання. Можна припустити, що принципи правозастосовної діяльності органів судової влади займають самостійну нішу у багаторівневій системі принципів судової діяльності, які, в свою чергу, витікають із загальних принципів права, оскільки відправлення правосуддя як специфічна функція держави об'єктивно відбувається на правових постулатах, ідеях, що відображають сучасний рівень суспільства.

Екстраполюючи відомі теорії права розсуди про таке явище, як принципи, їх зміст та призначення, на дослідження принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, у якості головного засобу їх вивчення слід обрати глибокий теоретичний аналіз, в якому провідна роль належить з'ясуванню тенденцій і закономірностей розвитку принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, їх змісту, специфіці прояву в ході виникнення та еволюції правових типів та форм. Важлива роль у теоретичному аналізі принципів правозастосовної діяльності органів судової влади належить і вивченню взаємозв'язку досліджуваного явища з іншими правовими явищами, встановлення окремих факторів, що впливають на результативні показники дії принципів правозастосування національними судами.

З огляду на конституційне положення про те, що загальновизнані принципи є частиною правової системи України, можна припустити, що системний аналіз принципів правозастосовної діяльності органів судової влади,

обумовлений конституційними принципами і гарантіями, необхідний для визначення перспектив розвитку правосуддя. Водночас, відсутність єдиного тлумачення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади разом з такими поняттями, як «принципи правосуддя», «принципи організації судової влади», «принципи судоустрою», «принципи судочинства», критеріїв їх розмежування, спотворює їх зміст в різних трактуваннях, що може призвести до системних помилок в організації та діяльності судів, особливо в ході застосування ними норм права.

За такого підходу для подальшого вивчення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади доцільно дослідити загальні характеристики або ознаки правозастосування – поняття, що є центральним у розумінні цінності права, а також у розумінні самої суті судової діяльності. Комплексно та ґрунтовно цю тему висвітлюють В. Капустинський та І. Волкова у статті «Теоретичні основи судового правозастосування», однак у своєму дослідженні автори оминають питання принципів судового правозастосування, їх впливу на цей процес, тоді як для предмету нашого дослідження така взаємообумовленість є достатньо важливою [82]. Для становлення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади першочерговим є визначення компетентного суб'єкта застосування норм права.

Аналізуючи у сучасних наукових публікаціях досвід розширення суб'єктного складу правозастосовних відносин за допомогою включення в нього осіб, які не володіють спеціальними юридичними знаннями (наприклад, у Німеччині, Великобританії), відзначається позитивний вплив зазначених новел на стан правозастосовної діяльності різних держав. На думку М. Борисенко, така дискусія у наш час втратила актуальність, оскільки генеза суспільних відносин та сучасна теоретико-методологічна модель розвитку права переконливо доводять, що компетентними суб'єктами здійснення правозастосовної діяльності можуть бути не тільки державні органи, а й недержавні утворення, громадські організації та окремі особи, якщо державою у формі правового припису їм надано відповідні повноваження у межах

визначеної компетенції [51, с. 24; 101]. Дійсно, в цьому ракурсі така дискусія не має підстав, однак разом з тим слід зауважити, що наділення інститутів громадянського суспільства функціями правозастосування в окремих правових випадках і ситуаціях не сприяє ефективності правозастосовної діяльності. Особливо це помітно на прикладі функціонування судових органів.

Саме суд у правовій державі наділений компетенцією щодо застосування права в межах судочинства, включаючи тлумачення законів, перевірку їх на відповідність Основному Закону та створення прецедентів з певних питань врегулювання суспільних відносин, що унеможлиблює участь недержавних утворень, громадських організації або окремих громадян без відповідного статусу в такого виду діяльності. З цього можна зробити висновок, що встановлення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади має офіційний характер та обов'язково повинно закріплюватися у відповідних нормативно-правових актах, що зайвий раз підкреслює взаємодію різних елементів права.

Іншою ознакою правозастосовної діяльності органів судової влади можливо визначити її владний характер. Суд, будучи державним органом, безпосередньо шляхом наданих йому повноважень у правовий спосіб через відповідну процедуру втілює ці повноваження, сутність яких полягає у контролі за суспільними явищами, їх авторитетному засвідченні й вирішенні спірних питань. Також зазначений суб'єкт правозастосування за наявності відповідних підстав вправі застосувати засоби впливу, обумовлені цивільно-процесуальним законодавством. У такому розумінні легальний примус набуває і ознак права. Державно-владне уповноваження є тим чинником, який перетворює суб'єкта управлінських відносин на суб'єкта правозастосування і має вираз у наданні йому визначеної правозастосовної компетенції. Лише носій державної влади спроможний здійснити такий акт соціального управління, як реалізація загальних настанов у конкретних обставинах із здійснення судочинства [51, с. 24-25].

Крім цього, серед інших ознак правозастосовної діяльності органів судової влади виділяють те, що вона: завжди має активний характер, спрямована на виникнення, зміну, припинення правовідносин; здійснюється в особливих процесуальних формах; завершується прийняттям правозастосовних актів, у яких фіксуються індивідуально конкретні приписи [82, с. 86]. Індивідуалізація владних приписів у процесі здійснення органами судової влади правозастосовної діяльності є важливою ознакою. Застосування суддями права являє собою поступову індивідуальну регламентацію із забезпечення права, що передбачає видання обов'язкових конкретизованих індивідуалізованих приписів, якими визначаються суб'єктивні права й обов'язки осіб, яким вони адресовані, а також забезпечення їх фактичної реалізації адресатами. Як правило, на думку Д. Бочарова, індивідуальна регламентація та забезпечення права знаходять вираження у відповідних актах-документах, що ними оформлюються (а за потреби обумовлюються і подальші) правозастосовні акти-дії [51, с. 23; 53, с. 9]. І хоча суддя виносить рішення з тієї чи іншої справи від «імені України», це завжди безпосередньо плід його роздумів та їх юридичного оформлення.

Перераховані ознаки правозастосовної діяльності суду дозволяють говорити про те, що значення цього державного органу для утвердження права, становлення та реалізації елементів правової системи є визначальним, адже суддям в загальному підсумку вдається не тільки довести значимість права, але і видозмінити його, не скасовуючи формально норми, які існують на час правозастосування. Водночас, будь-яка реалізація норми можлива лише в рамках існуючих принципів, і саме цим обґрунтовується необхідність, у тому числі, і наукової розробки цих питань з подальшим нормативним закріпленням науково обґрунтованих і підтверджених принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. Остання теза обумовлює необхідність визначення співвідношення національних принципів судочинства із нормами міжнародного права, що регулюють діяльність суду, адже питання гармонізації національного

законодавства із законодавством ЄС є питанням стратегічного рівня, фактором успішної реалізації правової реформи в Україні.

Зважаючи на те, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права, в тій чи іншій мірі конкретизації, є частиною національної правової системи України, аналіз впливу принципів правозастосовної діяльності органів судової влади на судочинство буде неповним без дослідження аналогічних принципів в міжнародному праві. Питанням утвердження загальних принципів права, частиною котрих є принципи правозастосовної діяльності органів судової влади, у зарубіжній та вітчизняній науці присвячені лише дві значні монографії, опубліковані у 50-х рр. минулого століття. В 1953 р. за авторством Бін Ченга були видані «Загальні принципи права, які застосовуються міжнародними судами і трибуналами» (Bin Cheng «General Principles of Law as applied by International Courts and Tribunals») [9, с. 87], а у 1957 р. В. Корецький публікує монографію «Загальні принципи права в міжнародному праві». Зважаючи на складність та універсальність цих питань, немає нічого дивного, що до сих пір існують різні підходи до визначення природи і ролі загальних принципів права в міжнародному праві.

Характерно, що науковий розвиток принципів права в міжнародному праві впливає і на появу окремих знань, пов'язаних із трансформацією принципів права у принципи судочинства, зокрема в контексті правозастосовної діяльності органів судової влади. Так чи інакше, ця категорія принципів отримала закріплення і в міжнародно-правових актах. Наприклад, Загальна декларація прав людини проголошує загальну рівність перед законом (стаття 7); принцип гласності, справедливості, незалежності та неупередженості суду (стаття 10); презумпцію невинуватості (стаття 11). Міжнародний пакт про громадянські і політичні права людини та громадянина також закріплює згадані принципи (статті 9, 14) і доповнює цей перелік принципом розумного строку судового розгляду (стаття 9) [76]. У 1985 р. Організацією Об'єднаних Націй були прийняті Основні принципи, що стосуються незалежності судових

органів, та Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання влади, в якій також були відображені деякі основи правосуддя.

Перераховані міжнародно-правові акти мають лише загальний характер і, на жаль, не закріплюють систематизований перелік принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. Однак закріплені в цих актах принципи, що регулюють засадничі питання здійснення правосуддя, стосуються і діяльності органів судової влади у сфері застосування права. З урахуванням згаданих актів, дії звичаєвого права, такий перелік міг би містити наступні універсальні принципи в діяльності органів судової влади із застосування норм права: гуманність; справедливість; законність; презумпція невинуватості; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів; гласність; рівноправність сторін судового процесу; розумний термін судочинства; право на оскарження та ін. Перераховані принципи, які стосуються і правозастосовної діяльності органів судової влади, в тій чи іншій мірі знайшли відображення в статутах міжнародних судових органів універсального і регіонального характеру.

Відсутність єдиного концептуального підходу в розумінні змісту принципів правозастосовної діяльності органів судової влади спричиняє виникнення практичних проблем в організації та діяльності судів. Для визначення місця, ролі принципів правозастосовної діяльності органів судової влади у побудові правової держави, закріплення і реалізації елементів правової системи, слід здійснити їх систематизацію. Системний підхід при дослідженні принципів правозастосовної діяльності органів судової влади допоможе розкрити важливі зв'язки, виділити компоненти, взаємодія яких дозволить відокремити їх як частину системи принципів правосуддя, визначивши функціональні особливості її елементів, оцінити їх місце в системі. В теорії права існують різні підходи до систематизації принципів права, але що стосується принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, вважаємо, що тут слід виділяти ті підходи, які підкреслюють специфіку судової діяльності, зокрема: 1) науковість у правозастосовній діяльності, її зв'язок з

правотворчістю; 2) законність правозастосовної діяльності органів судової влади; 3) системність правозастосовної діяльності органів судової влади.

На жаль, загально визнаний систематизований перелік принципів правозастосовної діяльності органів судової влади не міститься в наукових дослідженнях, хоча можна казати про те, що він об'єктивно присутній в нормах вітчизняного законодавства. Мова йде, насамперед, про Цивільний процесуальний кодекс України – нормативно-правовий акт, що визначає правові та організаційні параметри діяльності суддів із застосування права. Визначені у п. 3 ст. 2 ЦПК такі принципи, як 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення [193], мають безпосереднє відношення і до правозастосовної діяльності органів судової влади. Нормативне закріплення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади сприяє забезпеченню інформованості головних учасників правовідносин – суддів, продуктивно впливає на їх правосвідомість. Характерно, що розглянуті в цьому підрозділі принципи правозастосовної діяльності органів судової влади мають нормативне закріплення не тільки в національному законодавстві України, а і у законодавстві багатьох європейських країн, які можна вважати взірцем ефективного судочинства.

Говорячи про принципи правозастосовної діяльності, необхідно мати на увазі, що вони є юридичними орієнтирами, які тим чи іншим чином спрямовують діяльність суб'єктів у сфері правозастосування [51, с. 26]. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади мають велике

значення для досягнення цілей правосуддя. На основі системного підходу до розуміння принципів правозастосовної діяльності органів судової влади формується інтегративне судження про правосуддя. Характеризуючи реалізацію принципів правозастосовної діяльності органів судової влади як складової системи принципів правосуддя, важливо зупинитися на їх основних функціях.

По-перше, детальне дослідження принципів правозастосовної діяльності органів судової влади необхідно для виявлення якісних характеристик організації діяльності судів з розгляду справ в порядку конституційного, кримінального, цивільного чи адміністративного судочинства. Визначаючи вплив принципів на організацію судочинства, можна звернути увагу на те, що в словнику іноземних слів «організація» (франц. *organisation*) тлумачиться як будова, об'єднання чого-небудь в одне ціле, впорядкування. Без якісної організації діяльності судів з розгляду різних категорій справ, процес застосування права може давати збій та мати проблеми у його змістовному розумінні.

По-друге, при здійсненні правосуддя важливою функцією системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є також можливість їх застосування для подолання прогалин у законодавстві. Законодавчі прогалини є неминучим явищем в кожній державі, на кожному етапі розвитку правової системи. Правильне і вчасне застосування принципів правозастосовної діяльності органів судової влади допоможе ефективно боротися із цим негативним явищем.

По-третє, система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади надає суттєву допомогу суддям і задає напрямок розвитку правотворчості. Крім того, загальна система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади призводить до одноманітності та стандартизації підходів при застосуванні права в ході здійснення правосуддя. Наявність загальної системи, що включає в себе принципи правозастосовної діяльності органів судової влади, обумовлює одноманітність застосування норм

права при здійсненні судами провадження у кримінальних, цивільних та адміністративних справах.

Докладне дослідження принципів правозастосовної діяльності органів судової влади дозволить виявити їх якісні характеристики, форми реалізації, виділити ознаки, що формують систему принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. Визначення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади сприятиме оцінці їх ролі і впливу на процеси, що відбуваються в сфері здійснення правосуддя, виробленню критеріїв оцінки ефективності судочинства, що дозволить запропонувати концептуальні моделі здійснення правосуддя. Цей аналіз важливий для визначення здатності до адаптації в мінливому процесі суспільних взаємовідносин, що впливає в силу об'єктивних причин на зміст судової системи України. В кінцевому рахунку, це зможе дати уявлення про умови та фактори, що впливають на діяльність органів, які здійснюють правосуддя в сучасній Україні, їх можливості до самоорганізації.

Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади як правові засади, що висловлюють мету і завдання такого виду діяльності, її сутність, в той же час дають загальне, абстрактне уявлення про дію суду в цьому напрямі. Принципи як найбільш загальні категорії в правовій науці і практиці виконують інтегруючу роль і для наукового знання, і для нормативного регулювання, тому систематизація принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є значущою для формування правового простору для судочинства. Відсутність загальновизнаної системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади ускладнює, а іноді унеможлиблює їх реалізацію в процесі застосування суддями норм матеріального і процесуального права. Однак такому процесу повинно передувати визначення головних понять, які супроводжують досліджуване нами вище.

Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади, будучи частиною загальних принципів права, розуміються як сукупність понять і постулатів, правил юридичної техніки і логіки, сформульовані у формі

стандартів правосуддя. Поняття «принципи правозастосовної діяльності органів судової влади» ще не набуло широкого поширення. Воно використовується в деяких наукових авторських джерелах, однак, до теперішнього часу не вироблено цілісного розуміння їх правової природи, змісту та системи. З огляду на практичну спрямованість дослідження цього питання, ми вважаємо, що під принципами правозастосовної діяльності органів судової влади слід розуміти стандарти, які обумовлюють діяльність суду із застосування норм матеріального і процесуального права, та, в кінцевому рахунку, визначають напрямок розвитку правосуддя і правотворчості. Сукупність принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, залежно від мети їх об'єднання, формує різні їх системи. В аспектах досліджуваної нами теми науковий інтерес представляє вивчення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, що складаються з певних елементів.

Система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є єдиною для всіх видів судочинства. Разом з тим, вважаємо за потрібне брати до уваги викладені погляди на систематизацію принципів судочинства, тому, на нашу думку, загальні та спеціальні принципи також можуть виступати в якості елементів системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. Загальні принципи правозастосовної діяльності органів судової влади мають наукову основу, а також об'єктивно-суб'єктивні передумови щодо їх застосування. Загальні принципи правозастосовної діяльності органів судової влади резонують із міркуваннями стосовно змісту цього надважливого явища у теоретичних конструкціях усвідомлення права як цінності. Правозастосовна діяльність органів судової влади, насамперед, базується на загальних принципах, а саме: принцип верховенства права, принцип законності, принцип гласності, принцип соціальної справедливості, принцип гуманізму, принцип презумпції невинуватості, принцип доцільності та обґрунтованості судових рішень, здійснення правосуддя тільки судом, незалежності суддів, рівноправності учасників судового процесу та інші принципи.

Становлення принципу верховенства права у правозастосовній діяльності органів судової влади «пов'язано як із визначенням ролі суду як основного гаранта прав особи, так і з утвердженням примату Конституції України як основного закону держави» [66, с. 2]. Сам принцип верховенства права досліджується вітчизняною наукою права не так давно, однак вже можна знайти значну кількість публікацій з цієї тематики [203, с. 341-342.]. Серед українських науковців не існує порозуміння щодо єдності його трактування, однак останнім часом спостерігається консенсус з основних позицій щодо змісту та значення цього принципу у побудові правової держави. На думку Б. Малишева, принцип верховенства права є істотною характеристикою головного співвідношення між людиною і державою, його закладено в зміст суспільного договору як юридично-політичної категорії. З цієї точки зору зазначений принцип є концентрованим виразом юридичних гарантій досягнення індивідами своїх цілей при укладенні суспільного договору, а за допомогою його дії діяльність держави спрямовується на виконання мети – утвердження і забезпечення прав людини [109; 126, с. 18; 174; 177; 178].

Принцип законності у правозастосовній діяльності органів судової влади – це суворе і неухильне дотримання закону суб'єктами судочинства, а також усіма учасниками правовідносин в процесі застосування норм права. У контексті розмежування та розгляду співвідношення категорій «право» і «закон» варто зазначити, що «закон» дедалі частіше розуміють не закон у строгому, спеціальному сенсі (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а як офіційне джерело юридичних норм [138, с. 3]. Принцип законності у правозастосовній діяльності органів судової влади означає функціонування чітко в межах, передбачених законодавством.

Правозастосовна діяльність органів судової влади також має здійснюватися на принципах справедливості й обґрунтованості, оскільки основна мета її реалізації полягає в ефективному регулюванні суспільних відносин та прозорості рішень, які ухвалюються. У рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання

Конституційний Суд України розглядає справедливість як одну з основних засад права; вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [163]. В загальному розумінні принцип справедливості означає, що діяльність правозастосовних органів і посадових осіб, які відносяться до системи органів судової влади, повинна бути спрямована в першу чергу на захист законних прав та свобод особистості, встановлення законності і правопорядку в суспільстві, а не на забезпечення інтересів будь-яких окремих соціальних груп і прошарків. Принцип справедливості, що реалізується суддею при застосуванні норм права, є неодмінною умовою формування громадянського суспільства і побудови правової державності.

Розуміння правосуддя в ціннісному аспекті права неможливо без звичного зв'язку принципу справедливості з думкою про законність. Тому розглянутий принцип законності в системі загальних принципів правозастосовної діяльності органів судової влади слід вважати універсальним принципом, у поєднанні із принципом справедливості, його реалізація спрямована на попередження свавілля суспільних відносин, покликаних забезпечувати реальне функціонування громадянського суспільства і правової держави. Особливий сенс набуває законність, яка передбачає дотримання законів органами судової влади, посадовими особами, які входять до судової системи. Це обумовлено, в першу чергу, тим, що вони, приймаючи владне рішення, керуються не миттєвими особистими або груповими інтересами, а конкретними правовими приписами, і враховують при цьому інтереси суспільства, держави, правові засади і вимоги моралі. Тим самим, свідомість законності у правозастосовній діяльності органів судової влади відтворює правову реальність, висловлює необхідність, неминучість, визнання закону з боку суспільства, його загальність, владність і корисність.

Принцип обґрунтованості правозастосовної діяльності органів судової влади означає прийняття рішення компетентним судовим органом тільки на основі перевірених, достовірних, таких, що не підлягають сумніву фактів.

Обґрунтування правозастосовних рішень не є одноактною дією, а тривалим у часі процесом, що має структуру та складається з низки відносно самостійних, послідовно і поступово здійснюваних у контексті правозастосовної діяльності операцій [63, с. 15]. Судовий орган в процесі правозастосування зобов'язаний ретельно вивчити і використовувати тільки ті матеріали, що стосуються справи. Порухення принципу обґрунтованості є підставою для скасування правозастосовного акта.

Принцип доцільності в правозастосовній діяльності органів судової влади означає вибір найбільш оптимального варіанту здійснення юридичних приписів в конкретних процесуальних обставинах, а також врахування конкретних умов застосування того чи іншого нормативно-правового акта. Сутність цього принципу полягає у відповідності діяльності правозастосовних органів конкретним умовам часу з урахуванням особливостей особи, стосовно якої здійснюється правозастосовна діяльність, та особливостям конкретної ситуації [51, с. 26]. Основним завданням органів судової влади в правозастосовній діяльності є необхідність обрання у межах відповідної норми того рішення, яке найповніше відповідає змісту та сутності закону. Динаміка розвитку суспільних зв'язків і відносин не завжди дозволяє врахувати всю різноманітність конкретних випадків і обставин, які виникають в суспільному житті в процесі формування норм права. Правозастосовний судовий орган в кожному конкретному випадку з урахуванням всіх обставин справи вибирає найбільш оптимальний варіант прийняття рішення.

Не менш важливими є спеціальні принципи в системі принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, або, зважаючи на їх правову природу, можна називати їх функціональними принципами. Викладені нами вище міркування щодо принципів права, хронологія авторських досліджень з цих питань, акцентують увагу на теоретичній природі цього явища, вказують на те, що принцип – це, перш за все, ідея. Але у випадку застосування права не тільки ідея. Як саме право не зводиться до ідей, а охоплює і норми, і соціальні відносини, так і його принципи виходять за межі тільки ідей і знаходять

нормативний та правозастосовний зміст. Принципи застосування права – це, перш за все, ідеї, але також норми і відносини. В цьому проглядається їх функціональний характер.

Суть принципів правозастосовної діяльності органів судової влади права не може бути повністю розкрита при їх розгляді тільки у вузькопрофільному аспекті, будь-то ідеологічному чи політико-правовому або лише теоретико-правовому. Самі принципи права, будучи за своєю природною суттю універсальними імперативними приписами, зобов'язують будь-які інші соціальні норми до суворої їм відповідності, у зв'язку з чим виступають і критерієм їх правомірності. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади, будучи частиною принципів права, спонукають до виконання певних приписів, умовностей, тому так важливо закріпити їх нормативно-прикладний та функціональний характер. Так, принцип законності в правозастосовній діяльності органів судової влади в його формально-юридичному розумінні в правовій державі не просто втрачає значення основоположного, системоутворюючого принципу, а й взагалі виявляється виключеним з числа базових вимог, що пред'являються до правозастосування.

В цьому ракурсі, все більш переконливим виявляється думка вчених, згідно з якою принципи права слід визначати через поняття «вимога» [171, с. 90-91]. В цьому випадку не спостерігається логічної помилки, яка можлива при філологічному трактуванні визначення принципу права за допомогою таких синонімів, як «основа», «основне положення» та ін. До того ж при такому підході принцип права розглядається як інструмент, який має функціональне навантаження, а не як декларативне твердження. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади, що розуміються суддями як вимога, у функціональному ряду правових категорій стоять на першому місці і мають чимале значення в механізмі правового регулювання відносин, що виникають за участі суду та вимагають застосування норми права.

Не можна забувати, що від сенсу, який закладений у саме поняття «принцип правозастосовної діяльності органів судової влади» залежить його

практичне застосування суддями при реалізації своїх безпосередніх обов'язків. Поняття принципу в цьому випадку має виключати будь-які ознаки декларативності і відсутності активної функціональності в механізмі застосування норм права, якщо держава прагне до створення якісної судової системи. Тому, стосовно правозастосовної діяльності органами судової влади, функціональна сторона принципів є не менш важливою, чим теоретична, адже деякі положення принципів мають силу прямої дії, керівництво до вчинення суб'єктами судочинства певних дій або ж утримання від них. Це доводить і законодавчий підхід до визначення структури та змісту принципів судочинства. Наприклад, визначені у п. 3 ст. 2 ЦПК принципи, такі як гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, визначаються як основні засади [193] і мають функціональне призначення. Так, принцип змагальності сторін передбачає створення правових умов для залучення у судовий процес різних суб'єктів, що мають визначений правовий статус (сторона захисту, сторона обвинувачення, експерти тощо). Тобто засадниче зобов'язання «змагатися» тягне за собою низку послідовних дій правового характеру, спрямованих на реалізацію цього принципу.

Серед спеціальних принципів правозастосовної діяльності органів судової влади можна відзначити і принцип єдності процесуальної і організаційної діяльності суддів. В основі судової діяльності із застосування норм матеріального та процесуального права лежить синтез процедурних і організаційних складових. Здійснення процесуальної діяльності із застосування права неможливо без організаційних дій, які, хоча і не мають процесуальних характеристик, але також спрямовані на забезпечення правосуддя. Так, Цивільним процесуальним кодексом України встановлені строки, яких слід дотримуватися суддям на початкових стадіях провадження у справі, зокрема з

моменту надходження справи до прийняття її до слухання. Більш того, з моменту внесення змін до ЦПК щодо процедури спрощеного провадження, «сітка» таких термінів піддалася певної регуляції. З метою реалізації названої процесуальної вимоги, локальними правовими актами детально визначено порядок реєстрації та подальшого проходження справи аж до надходження до судді. Вся система дій збалансована так, щоб суддя мав можливість виконати приписи названої процесуальної норми. Реалізація цього принципу спрямована, з-поміж іншого, і на забезпечення швидкого доступу до правосуддя, дотримання розумних строків в ході застосування норми права.

Правозастосовна діяльність органів судової влади потребує реалізації на якісному технологічному рівні. Забезпечення належного технологічного рівня зумовлює формування спеціальних принципів правозастосовної діяльності органів судової влади.

1. Вивчення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади пов'язане із необхідністю подальшого дослідження правових знань про судову владу, визначення основних напрямів розвитку судової системи на сучасному етапі розвитку України як правової держави, її інтеграції до європейських співтовариств, враховуючи воєнний стан. Дослідження принципів правозастосовної діяльності органів судової влади повинно здійснюватися в межах цілісного інституту принципів судової влади, які, у свою чергу, є частиною загальних принципів права. Конституційні положення про самостійність судової влади без визначення концептуальних напрямів нормативно-правової регламентації принципів правозастосовної діяльності органів судової влади залишаються декларативними. Розбалансованість механізму здійснення судової влади багато в чому зумовлюється відсутністю єдиного концептуального підходу до розуміння змісту принципів правозастосовної діяльності судових органів.

2. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади мають подвійну природу, оскільки є і частиною принципів публічної діяльності суб'єктів влади усіх рівнів, і частиною загальних принципів права, на яких ця

діяльність вибудовується. Системоутворюючим елементом принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є сам процес правозастосування, він виступає і універсальним елементом механізму функціонування судочинства в Україні.

3. Визначення системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади сприятиме оцінці їх ролі і впливу на процеси, що відбуваються в сфері здійснення правосуддя, виробленню критеріїв оцінки ефективності судочинства, що дозволить запропонувати концептуальні моделі здійснення правосуддя. Принципи права в цілому (і принципи правозастосовної діяльності органів судової влади зокрема) не є результатом рішень або ухвал тих чи інших владних або уповноважених осіб або інститутів. Виявлення певних закономірностей в ході наукових досліджень і їх систематизація може бути основою для формування принципів, які у подальшому повинні знайти своє закріплення у нормах права, що регулюють порядок судової діяльності. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади можуть бути виділені в окрему групу в системі принципів правосуддя, так як така диференціація відповідає вимогам самостійності, взаємозв'язку, повноти, несуперечності, якісної визначеності.

4. Принципи та ідеї правової держави зумовлюють зміст і сутність принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. До них пропонується віднести принципи верховенства права, законності, справедливості, гуманізму, передбачуваності, правозабезпечувальної спрямованості правозастосовної діяльності, неприпустимості обмеження правомірної активності учасників правозастосування, незалежності суб'єктів правозастосовної діяльності. Зазначені принципи є однаковими за значенням та не утворюють ієрархічної системи, чим істотно ускладнюють їх реалізацію у правозастосовній практиці національних судів.

5. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати не стільки з теоретичної точки зору, скільки із функціональної, застосовної, що полягає у створенні правових механізмів забезпечення головної

мети судочинства – захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Реалізація принципів правозастосовної діяльності органів судової влади відбувається в двох аспектах – суб’єктивному та об’єктивному. В контексті суб’єктивної реалізації, такі принципи визначають специфічні змістовні особливості судової влади, а в контексті об’єктивної – її формальні ознаки. У правовій державі якість і стабільність системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади впливає на об’єктивну сторону правозастосування. Але удосконалення формальних властивостей можливе за умови якісної трансформації змістовних.

6. Наукові дослідження принципів правозастосовної діяльності органів судової влади проводилися переважно в контексті застосування спеціальних методів пізнання правової дійсності, пов’язаної із функціонуванням судової влади, тоді як спеціальних робіт на цю тему бракує. Це підтверджує тезу про важливість і широке застосування принципів правозастосовної діяльності органів судової влади з точки зору загальної теорії права. Тому дослідження у цій сфері являють науковий інтерес з урахуванням своєї фундаментальності, що спонукає фахівців-правників до вивчення сутності правозастосовної діяльності через призму дослідження принципів зазначеного явища.

Висновки до першого розділу

1. Правосуддя визначають як процес та як ідеал, досягнення якого надає можливість визнати державу демократичною та правовою. Правозастосовну діяльність органів судової влади слід розглядати як форму застосування права; як основний напрям діяльності органів судової влади; як засіб досягнення правосуддя. Правозастосовна діяльність органів судової влади – це правомірна та творча діяльність органів судової влади, спрямована на захист прав, свобод та законних інтересів суб’єктів права відповідно до встановлених чинним законодавством організаційних та процесуальних вимог. У разі наявності творчої складової у процесі застосування норм права органами судової влади у

межах чинного законодавства їх функції набувають демократичного змісту, оскільки у випадках виключно технічного застосування норм права можливе нівелювання принципів справедливості, гуманізму та інших, що виступають фундаментом правозастосовної діяльності. Сутністю правозастосовної діяльності органів судової влади є здійснення правосуддя. За змістом правозастосовна діяльність органів судової влади є різновидом юридичної діяльності держави та має відповідні ознаки: багатоплановість, темпоральні та просторові властивості (обмеження), офіційний та публічний характер тощо. Відповідно до чинного законодавства, за формою, правозастосовна діяльність органів судової влади здійснюється у певних процесуальних та організаційних формах судами різних рівнів.

2. Правозастосовна діяльність органів судової влади – багатовекторна державно-правова проблематика, що постійно виступає об'єктом для: пізнання правниками-теоретиками; обговорення юристами-практиками. Здійснення комплексного опрацювання доктринальних джерел філософського, соціологічного, психологічного, історичного, юридичного та іншого напрямку надало можливість систематизувати їх в групи, що стали фундаментом у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, в яких: 1) вивчалися загальнотеоретичні питання застосування права; 2) розглядалася проблематика функціонування органів судової влади (правосуддя, легітимація, відкритість та прозорість, ефективність діяльності суду тощо); 3) розглядалися проблеми правозастосовної діяльності органів судової влади. Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень надав можливість виокремити напрями, що характеризуються фрагментарністю у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, проте є актуальними для забезпечення правосуддя в Україні в сучасних умовах модернізації правової системи: забезпечення єдності правозастосовної діяльності органів судової влади в умовах імплементації міжнародних норм у національне законодавство; систематизація та застосування принципів правозастосовної діяльності органів судової влади; професійна правосвідомість судді як невід'ємний елемент

ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади; деформація професійної правосвідомості у судді; проблеми формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування та шляхи їх подолання; аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади та ін.

3. Методологічні засади правозастосовної діяльності органів судової влади не отримали належного теоретичного обґрунтування у наукових дослідженнях. Метою методології дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади є пізнання принципів, підходів, методів, засобів, прийомів, за допомогою яких набувається й обґрунтовується нове знання в цій сфері. Поняття «методологія дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади» визначено як сукупність елементів, що є теоретико-концептуальною основою та інструментарем для дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади з метою практичного впливу на існуючу дійсність у цій сфері. В її змісті виокремлено чотири рівні: 1) філософські підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні методи правознавства наукового дослідження.

4. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати не стільки з теоретичної точки зору, скільки із функціональної, застосовної, що полягає у створенні правових механізмів забезпечення головної мети судочинства – захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Концептуальні моделі реалізації принципів правозастосовної діяльності органів судової влади як елементів системи принципів правосуддя, виконують наступні функції: 1) наукове осмислення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади важливе для виявлення напрямів удосконалення організації діяльності судів з розгляду справ; 2) при здійсненні правосуддя важливою функцією системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є також можливість їх застосування для подолання прогалин у законодавстві; 3) система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади надає суттєву допомогу суддям і задає напрям розвитку правотворчості. Загальна система принципів правозастосовної діяльності

органів судової влади призводить до одноманітності та стандартизації підходів при застосуванні права в ході здійснення правосуддя.

5. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади – це основні засади, які зумовлюють діяльність суду із застосування норм матеріального та процесуального права та визначають напрям розвитку правосуддя і правотворчості. Сукупність принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, залежно від мети їх об'єднання, формує різні їх системи. Правозастосовна діяльність органів судової влади, насамперед, базується на загальних принципах, а саме: принцип верховенства права, принцип законності, принцип гласності, принцип соціальної справедливості, принцип гуманізму, принцип презумпції невинуватості, принцип доцільності та обґрунтованості судових рішень, здійснення правосуддя тільки судом, незалежності суддів, рівноправності учасників судового процесу та інші принципи. Спеціальні принципи в системі принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, або, зважаючи на їх правову природу, можна називати функціональними (принцип гласності і відкритості судового процесу, принцип змагальності сторін, принцип єдності процесуальної і організаційної діяльності суддів та ін.).

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

2.1. Проблеми теорії та практики аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади

У сфері судочинства переконливе обґрунтування своєї позиції сприяє ефективному захисту прав та інтересів суб'єкта. Одним із способів переконливого обґрунтування є аргументація як інтелектуальна діяльність, що лежить в основі раціонального спілкування, пізнання і доказування. У правозастосовній діяльності органів судової влади аргументація відіграє значну роль, зважаючи на такі фактори, як особливий характер судової діяльності, визначена процедура застосування суддею норм права при здійсненні правосуддя, вплив суддівських рішень на розвиток права та подальшу практику правозастосування. Окрім цього, вагомим чинником підвищення значимості аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади виступає інтеграція національного права у міжнародний правовий простір та пов'язана із цим необхідність використання нових засобів у процесі тлумачення та застосування суддею правових норм.

Процеси глобалізації істотно змінили сучасну конфігурацію національного права, розширили інструментарій його застосування. В умовах інтеграції і зближення національних правових систем, їх уніфікації та трансформації, відбуваються зміни і в системі джерел права: посилюється значення судових прецедентних рішень для забезпечення гнучкості правового регулювання в національній правовій системі, здійснюється модернізація правової бази у стратегічних сферах правового регулювання, розширюється правовий модус поведінки суддів при вирішенні різних справ. Все це вимагає наукового осмислення та обґрунтування змін, що відбуваються, зокрема, і в системі джерел права, і у правозастосовній діяльності органів судової влади. Важливим на даному етапі правового розвитку є дослідження природи виникнення

судових рішень, оскільки перш за все вони забезпечують цілісність правового регулювання, сприяють розвитку права та прозорості і ефективності правових відносин.

За останні три десятиліття правова аргументація у національній правовій практиці отримала широке визнання та відіграє ключову роль у формуванні закону, оскільки практично на будь-якому етапі правозастосування, особливо якщо мова йде про діяльність суду, юридична сфера передбачає використання певних міркувань та доводів. Судді як суб'єкти правозастосування так чи інакше використовують аргументацію у своїй діяльності безпосередньо шляхом вирішення справи та опосередковано впливають на розвиток права. Діяльність судді пов'язана із пошуком та іноді реконструкцією верховенства права, тлумаченням норм та їх застосуванням до конкретних обставини, зважаючи на принципи права, врегулюванням суперечності між нормами, укладеними в певний правовий порядок, врахуванням прецедентного права, з'ясуванням та кваліфікацією фактів, визначенням найбільш розумного рішення по справі, що розглядається. Така складна розумова та процесуальна діяльність судді вимагає аргументованості, що з одного боку підкреслює авторитет судової влади, а з іншого – сприяє розвитку і становленню національного права, підвищенню рівня правових відносин у суспільстві.

Для того щоб отримати строго наукові результати при дослідженні аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади слід скористатися відомими у логіці способами. Одним із таких способів є визначення аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади через найближчий рід і видову відмінність. Родовим щодо аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади або ж правової аргументації є безпосередньо поняття «аргументація». Аргументацію зазвичай розглядають як використання всієї сукупності фактів, доводів і аргументів стосовно певного явища. На сьогоднішній день загальновизнаної дефініції аргументації, що відбиває різноманіття її характеристик, не існує. У найзагальнішому вигляді аргументація може бути представлена як прийоми та засоби обґрунтування,

прийоми та засоби переконання, діяльність з обґрунтування, діяльність з переконання, комунікативна діяльність [1, с. 14-15; 4, с. 55; 6, с. 7; 202, с. 47] тощо.

У тлумачному словнику термін «аргументація» розглядається разом з такими поняттями, як «мотивація» і «обґрунтування», які фактично роблять їх синонімами [171]. Зарубіжні науковці, досліджуючи це явище з різних точок зору, також роблять акцент на його семантичному аналізі. Так, за словами Абелардо Ернандеса Франко, слово аргументація походить від терміну «arguere», що означає чітко бачити [11, с. 5]. Однак інші автори, такі як Марія дель Кармен Платас Пачеко, зазначають, що аргументація походить від латинського слові «argumentation», що також означає аргументи. Від цього слова походить: прикметник «argumentalis.-е», що означає те, що є в доказі; аргумент дієслова, сперечатися, обговорювати, міркувати завдяки доказам, надати докази, довести; іменник «argumentum», забезпечити доказ, аргументувати на користь чогось, причина чогось, предмет і тема, і дієслово аргументувати, доводити, демонструвати, констатувати факт, показувати, суперечити, спростовувати, заперечувати [26, с. 17]. Таким чином, авторка вважала, що аргументування «є безпосередньо раціональною діяльністю, що пов'язана із мовою та інтерпретацією» [26, с. 17]. У цьому аспекті аргументація інтерпретується як процес, метою є усунення відмінностей в позиціях з іншим суб'єктом.

В англomовних джерелах для дослідження аргументаційних процесів у праві поряд із терміном «argumentation» вживають і терміни «reasoning» та «justification», а найпоширенішими лексичними значеннями слова «argumentation» є «акт чи процес обґрунтування», «дискусія» (дебати), «аргумент». На думку П. Рабіновича і Т. Дудаш, наукове осмислення таких значень слова «argumentation», з огляду на контекст їх уживання, дозволяє виявити більше особливостей відповідного терміновживання порівняно із лексичними значеннями, закріпленими у словниках [157, с. 10].

XXI ст. характеризується як період активного дослідження аргументації вченими з різних наукових сфер та напрямів. Однак свій початок аргументація як явище взяла ще з античного періоду, а згодом сформувалася в теорію аргументації. Вчені-правознавці останніми роками демонструють все більшу зацікавленість аргументацією у правозастосовній діяльності органів судової влади.

У правовій науці та суміжних з юриспруденцією сферах наукових знань здійснено низку спроб сформулювати визначення поняття «юридична аргументація». Так, П. Рабінович визначає правову аргументацію як процес і результат мовного обґрунтування пропонованого або ухваленого юридично значущого рішення чи діяння [158, с. 22]. Питаннями аргументації у праві, включаючи її використання у правозастосовній діяльності органів судової влади, науковці займаються на різних рівнях – філософському, теоретичному, методологічному, емпіричному та практичному.

Найбільш комплексно питання правової аргументації, її семантичні особливості, види, умови ефективності аргументації у правозастосуванні дослідили вітчизняні науковці Ю. Кривицький, П. Рабінович і Т. Дудаш. Так, Ю. Кривицький у статті «Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал» (2019), підкреслюючи міждисциплінарний характер наукового дискурсу з цього питання, визначає юридичну аргументацію як «процес і результат обґрунтування істинності (правильності) фактів та/або переконання у прийнятності сукупності аргументів стосовно юридично значущого питання, що виникає під час юридичної діяльності» [117, с. 39]. П. Рабіновичем і Т. Дудаш у статті «Правова аргументація: терміно-понятійний інструментарій дослідження» (2016) виявлено підходи до розуміння «правовості» аргументації, а також з'ясовано, які явища вважають саме правовою аргументацією. Авторами розглянуто види правової аргументації та питання щодо її ефективності [157, с. 12]. Цікавим є погляд на необхідність розмежування правової аргументації та юридичної аргументації. Згодом цю ідею притримує Л. Луць, дослідниця вважає, що слід розмежовувати правову

аргументацію як інтелектуальну діяльність, що спрямована на обґрунтування чи спростування істинності положень за допомогою як юридичних так і інших аргументів, та юридичну аргументацію як інтелектуальну юридичну діяльність, що спрямована на обґрунтування чи спростування істинності правових положень за допомогою юридичних аргументів з метою настання юридичних наслідків [124, с. 30], проте такий погляд видається дискусійним.

Деякі вітчизняні дослідники виділяють з-поміж правової аргументації судову аргументацію, розвиваючи думку з цього питання представників західної науки права. Так, В. Кістяник визначає судову аргументацію як комплекс засобів, методів і прийомів, які використовуються учасниками судового процесу під час представлення власної позиції (точки зору), що знаходить своє відображення в певному виді судового рішення [88, с. 52]. Автор формулює такі особливості судової аргументації: застосування засобів і прийомів судової аргументації має поетапний характер, що зрештою впливає на вибір найбільш важливих аргументів; спирається на ситуацію, в межах якої відбувається боротьба точок зору сторін, на відміну від науково-освітньої юридичної аргументації; використовується спір (дискусія, диспут, полеміка та дебати) як форма судової аргументації, в результаті чого суддя повинен обрати позицію, яка є найбільш переконливою; базується на елементах риторики, тому визначальним є елемент аудиторії, звертання до якої впливає на вирішення справи; використання діалектичної моделі, що ґрунтується на різних типах судової комунікації, здійснюється передусім стосовно «складних справ»; можливе застосування правил раціональної дискусії, відповідно до яких суддя під час розгляду справи не керується лише конкретною нормою права, а враховує раціональні та позараціональні аспекти; залежить від спеціалізації судів і форм судочинства [88, с. 54-55].

Концепція або ідея юридичної аргументації відрізняється від концепції аргументації, оскільки правознавці намагаються пояснити її основу та форму не в межах концептуалізації, а з точки зору корисності у юридичній практиці. Найбільш значущими теоріями, що породили юридичну аргументацію, є Теорія

Теодора Віхвега, який пропонує повернутися до тем, спочатку запропонованих Аристотелем, як засіб пошуку аргументів, які допомагають вирішити практичні проблеми, представлені в практиці права [3]; теорія Хаєма Перельмана, який підкреслює оновлення риторики як інструменту юридичної аргументації на відміну від переважного використання формальної силогістичної логіки; і нарешті, теорія Роберта Алексі, який наполягає на необхідності твердо обґрунтувати цінності, які є вихідним матеріалом юридичної аргументації. Ці автори, демонструючи різноманітні підходи, мають на меті дослідити раціональність юридичного рішення у різних його вимірах, а також пояснити та знайти обґрунтування процесу прийняття рішень у галузі права [3, с. 17]. Карлос Сантьяго Ніно вважає, що завдяки аргументації догматичним юристам вдається інтерпретувати правила таким чином, щоб їх значення відповідало іншим позитивним правилам та намірам законодавця.

Показовим є інтерпретація правової аргументації як наукового вчення. Слід визнати небезпідставними аргументи М. Савенка, який пропонує розглядати юридичну аргументацію у вузькому значенні як науку про засоби, способи, методи переконання, наведення доказів, обґрунтування при розв'язанні спірних правових питань, вирішенні конкретних справ, що виникають в юрисдикційній сфері функціонування суспільства та діяльності держави [165, с. 11]. Клас науково обґрунтованих аргументів – це «ті, що посилаються на цілі законодавчого органу та на відповідність вимогам інших норм, загальним принципам, які виводяться з них, або природі правових інститутів» [11, с. 32]. Як «Спеціальна дисципліна філософії права, яка має на меті проаналізувати міркування, що використовуються для обґрунтування юридично правильних заяв адвокатів або рішень, прийнятих владою» визначається юридична аргументація Рохасом Аманді [3, с. 45]. Отже, в аспекті здійсненого розгляду визначень поняття правова аргументація, можна стверджувати про її характеристику з позицій статичного підходу.

Із загальнотеоретичних позицій аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади теж може розглядатися як динамічне явище,

оскільки являє собою здійснювану в межах правовідносин діяльність судді, викликану певною юридичною справою, та призводить до конкретного юридичного наслідку.

Правову сторону аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади характеризують такі ознаки:

1. Використання аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади в рамках правових відносин за участі суду. Судове правозастосування є специфічним видом судової діяльності, змістом якого є реалізація суб'єктом права на судовий захист та здійснення судочинства у визначеній законом процесуальній формі, що передбачає співставлення конкретної життєвої ситуації з загальною нормою права й прийняття правозастосовного акту з даного питання [122, с. 13-14]. Правові відносини у широкому спектрі цього поняття включають багато елементів, але головною умовою правового характеру аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади є участь судді на різних етапах його діяльності, регламентованої Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», КПК, ЦПК, іншими нормативно-правовими актами. Так, для кримінально-процесуальних, цивільно-процесуальних, адміністративних правових відносин властива аргументація сторін у справі, що розглядається в суді.

Безумовно, юридична аргументація здійснюється лише там, де мають місце відносини між уповноваженими державою суб'єктами та особами, і ці відносини врегульовані нормами права. Слід відзначити, що законодавством іноді безпосередньо передбачена можливість і навіть необхідність аргументації певних дій або рішень. Так, згідно п. б ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», підставою притягнення судді до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження може бути незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору [151]; аргументація як елемент вирішення справи згадується у ст. 484 КПК України, у розділі III «Позовне провадження» ЦПК

України та інших нормативних актах. За твердженням М. Савенко, обов'язковість юридичної аргументації у конституційному поданні нормативно визначена як одна з вимог щодо наведення у ньому правового обґрунтування, викладення аргументів, тверджень про неконституційність відповідних актів [165, с. 12].

Разом з тим, пряме застосування аргументів далеко не завжди затребуване нормами права. Воно може передбачатися опосередковано, як у випадку з судом. Правовий статус судді обумовлює і навіть потребує глибокої розумової діяльності при вирішенні справи, що супроводжується багатьма компонентами, наприклад суддівським переконанням. Така діяльність об'єктивно потребує аргументації, в іншому випадку рішення судді можуть мати явні вади або трактуватися двозначно, що не сприяє становленню судочинства. З цього приводу було б доцільно визначити судові аргументи в законі у вигляді окремих норм, оскільки аргументами є оброблена доказова інформація, що перетворена свідомістю судді в текст, який може включати посилання на норми права.

2. Врегулювання відносин між суб'єктами права в межах судочинства. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади потребує правової визначеності між учасниками, об'єднаними предметом певної судової справи. Так, якщо науковець підготував працю, в якій обґрунтовує свою позицію щодо правозастосування, то аргументи, наведені у цій праці мають правовий зміст, проте взаємовідносини між відповідним вченим та читачем все одно отримують правового регулювання. Таким чином, пріоритетною характеристикою для аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади вважається правовий зв'язок між учасниками певних відносин, що виражається у їх суб'єктивних правах і юридичних обов'язках.

В основі судових аргументів лежить інформація, що має доказовий характер, та наводиться з метою обґрунтування власних тверджень. На відміну від доказів, аргументи – це вже опрацьована доказова інформація. Учасники юридичної аргументації завжди є суб'єктами правових відносин. Наприклад, в

рамках цивільно-процесуальних правовідносин позивач і відповідач виступають перед суддею і наводять аргументи на обґрунтування своєї позиції або з метою спростування позиції опонента, а суддя має вирішити справу відповідно до закону. Юридична аргументація фактично конкретизує їх рольову приналежність. Позивач, відповідач і суддя в цьому випадку є одночасно і суб'єктами і адресатами аргументації, відмінність може полягати у формі її вираження: для судді, як правило, це письмова форма судових рішень.

3. Здійснення аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади у зв'язку із конкретною юридичною ситуацією. Типовим прикладом є вирішення суддею кримінальної, адміністративної або цивільної справи по суті – в цьому випадку суддя має навести певні аргументи, що підсилюють відповідальність, звільняють від відповідальності або ж фіксують інше правове положення, тип поведінки, який має дотримуватися учасник цих правовідносин.

У правозастосовній діяльності органів судової влади аргументація необхідна для доведення фактичних обставин справи. Обставинами, що зумовили юридичну аргументацію, можуть бути: звернення громадян до суду, логіка закону, правило поведінки, сконцентроване у конкретній правовій нормі, статистичні дані, які стосуються конкретної справи тощо.

Отже, аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади як самостійне явище виникає та застосовується в рамках реалізації судочинства і при безпосередньої участі головного його суб'єкта – судді.

4. Наведення правових аргументів. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади має правовий характер, оскільки пов'язана із тлумаченням, виконанням, застосуванням норм права. Під правовими аргументами у правозастосовній діяльності органів судової влади розуміються норми, що об'єктивувалися в джерелах права, нормативно-правові приписи, принципи права, правові дефініції, аксіоми, а також найбільш визнані наукові положення (правова доктрина, теорії, концепції) і усталені правила, створені юридичною практикою. В судових правових позиціях це найбільш поширений

вид аргументації, а її здійснення у правозастосовній діяльності органів судової влади у зв'язку з конкретною юридичною ситуацією характеризує правову сторону аргументації, але не вказує на її особливість як специфічного виду діяльності.

Специфіка юридичної аргументації полягає у тому, що відповідні суб'єкти мають надавати не просто аргументи, а аргументи, які стосуються права. Це означає, те, що, по-перше, правовий аргумент визначений нормою права, яка або містить спеціальну вказівку на можливість приведення аргументу, або фіксує припис, з якого суб'єкт права робить висновок про можливість використання аргументу при відстоюванні своєї позиції. По-друге, правовий аргумент обумовлений і дозволений нормою права, а норма права не повинна фіксувати перешкод для приведення аргументу. Юридично хибними є докази, отримані з порушенням вимог закону (наприклад, відповідно до ст. 78 КПК України, ст. 86 КПК України). Відповідно, і аргументація, в основі якої лежать подібні докази, буде неприпустимою.

По-третє, правовий аргумент є висловлюванням. У словниках судження розглядається як висловлювання, в якому стверджується (або заперечується) щось у предметі [172, с. 824]. У висловлюванні дійсно щось може стверджуватися або заперечуватися, і при цьому в ньому ж може бути укладено судження. Якщо суддя або інший учасник судового процесу готується до діалогу, продумуючи свою позицію, це розумна і продуктивна підготовка. Продуктивний і своєчасний внутрішній діалог є обов'язковим для будь-якої інтелектуально відповідальної розумної людини і є одним з методів розвитку мислення [102]. Як виявляється, внутрішній діалог судді, який знаходиться в нарадчій кімнаті і має прийняти рішення по справі, є однією з умов того, що це рішення буде справедливим та відповідати закону.

По-четверте, правовий аргумент у правозастосовній діяльності органів судової влади – це аргумент, зроблений суб'єктом правових відносин, тобто він має місце у правових відносинах, які вже виникли з приводу вирішення конкретної справи. Дана ознака відрізняє правовий аргумент у

правозастосовній діяльності органів судової влади від аргументу, що має правовий (юридичний) характер. Довід (аргумент) юридичного характеру – це висловлювання, взагалі пов'язане з правом (з правовою матерією), в якому щось стверджується або заперечується щодо права, правових явищ і процесів. Дане поняття є ширшим, ніж поняття «правовий аргумент», що використовується у правозастосовній діяльності органів судової влади.

Наведені ознаки аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади дозволяють розглядати це явище з точки зору теорії права як діяльність судді та інших учасників судового процесу, що пов'язана з приведенням правових доводів, їх оцінкою та виробленням правового результату. Відповідно до такого підходу аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади має власну структуру, яка включає в себе наступні складові:

- 1) учасників правозастосовної діяльності органів судової влади;
- 2) розумовий процес застосування аргументації (доведення тези, надання доводів і приведення аргументів);
- 3) засоби доказування – фактичні дані та їх джерела;
- 4) інші елементи правозастосовної діяльності органів судової влади. У свою чергу, кожен з цих елементів також має складну структуру, а фактори судової аргументаційної ситуації мають тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість.

Обґрунтування правової позиції і спростування протилежної позиції є основними векторами юридичної аргументації суб'єкта конфлікту у правозастосовній діяльності суду. У правозастосовній діяльності органів судової влади найбільш помітна роль правозастосовника (судді), який вирішує суперечку, але до суб'єктів правозастосовної діяльності слід відносити і учасників правової суперечки, які намагаються переконати правозастосовника в правоті своїх аргументів щодо предмету суперечки. Правозастосовник повинен переконати учасників суперечки, що комплексно і кваліфіковано застосував право, його норми, вирішив суперечку неупереджено, відповідно до закону та

на основі змагальності і рівноправності сторін. У свою чергу правозастосовник (суддя) стає суб'єктом аргументування перед вищими (апеляційними) інстанціями.

Очевидно, що типи міркувань, які становлять зміст аргументації, помітно відрізняються один від одного. Деякі з них спрямовані на пошук рішень в межах кожного етапу розгляду суддею справи. Інші призначені для того, щоб зробити вибір серед конкуруючих норм в їх інтерпретації, здійснити вірну кваліфікацію фактів та винести обґрунтоване рішення у справі. У будь-якому разі діяльність судді має підтримувати правову точку зору та демонструвати розумність права, його здатність виступати ефективним регулятором суспільних відносин. Можна припустити, що одним з критеріїв здійснення класифікації аргументації, зокрема у правозастосовній діяльності органів судової влади, є характер діяльності певного суб'єкта правозастосування. Саме з цим пов'язане виділення деякими представниками західної і вітчизняної науки судової аргументації в якості окремого виду. Але всі ці міркування мають факультативний характер, знаходяться у площині припущень, а тому є не обмеженими правилами. Водночас діяльність судді все ж таки вимагає певної процедури, орієнтації на правові традиції та положення. Іншими словами, аргументація в законі відрізняється від простого приведення конкретних фактів за загальними правилами. Саме тому, у теорії права виникає певна складність щодо трансформації наявних знань про аргументацію у практичну площину здійснення суддею своїх професійних обов'язків.

Якщо визнати, що в основі судочинства лежить аргументована та інтерпретаційна діяльність, яка відбувається на різних рівнях і здійснюється різними суб'єктами, то на цій підставі аргументацію слід розглядати як визначальний елемент права. Ця теза має лежати в основі нових учень про право, його застосування національними судами, трансформуватися у певні праці та навчальні форми підготовки майбутніх суддів. Доцільно викладати юридичну аргументацію як дисципліну філософії права, щоб використовувати її при оцінці застосування закону для вирішення складних справ. В західних

наукових колах правова аргументація переважно розглядається саме в контексті еволюції філософії права, про що свідчать наукові дискусії та заходи, присвячені цій проблемі. Так, на 28-му Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації з філософії права та соціальної філософії у Лісабоні (2017) головною темою стала роль юридичної аргументації та людської гідності в конституційних судах. В результаті цього заходу було підготовлене опрацьоване нами електронне видання, в якому розглядається роль юридичної аргументації, висвітлюються емпіричні та порівняльні точки зору на конституційну аргументаційну практику, надається оцінка аргументації конституції у порівнянні з аргументами, що представлені іншими судами, а також особами, які приймають рішення [35, с. 212].

Сучасне національне право, вступаючи на новий рівень розвитку, намагається більш глибоко інтегруватися у міжнародні правові системи, але практика останніх років виявляє багато недоліків процесу гармонізації, що є наслідком поверхневого формального ставлення до рецепції багатьох елементів міжнародного права та намагання їх застосувати в національній практиці. Відбувається складний процес адаптації запозичених конструкцій, переоцінка цінностей існуючої системи права, зміна механізмів правозастосування. Розроблення нових відносин вимагає переосмислення не лише окремих правових інститутів та джерел права, але і існуючої сьогодні методології правової науки. Це дуже важливо для ефективного функціонування суддівської гілки, оскільки суди є єдиними уповноваженими державними органами, які можуть здійснювати інтерпретацію права, його комплексне тлумачення та виносити відповідні рішення, які потребують від суддів аргументації. Першочерговим етапом створення нових вчень про судове правозастосування в частині аргументованості судових дій та рішень є вироблення методології в рамках цього явища. Невипадково деякі автори при формулюванні наведених у роботі дефініцій правової аргументації визначають її як спосіб, засіб або метод, що може тлумачитися як споріднені категорії.

Наукове пізнання про теорію аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади не може бути об'єктивним без опори на належну методологію. Методологія має велике значення і для теоретичних досліджень у галузі права, і для практики у правозастосовній діяльності органів судової влади. Аргументація як метод розглядається вітчизняною наукою в межах широкого спектра сфер його застосування. Наприклад, у логіці усі методи аргументації поділяються на такі види: залежно від сфери впливу на аудиторію – універсальні (поширюються на всі аудиторії) й контекстуальні (ефективні лише в певній аудиторії); залежно від мети учасників суперечки, – логічні, риторичні, психологічні (позалогічні) [83].

Попередній аналіз розробленості теоретичних питань аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади говорить про те, що методологічна сторона цього явища рідко розглядається в межах окремого самостійного правового дослідження. У юридичній літературі проблеми онтології, аксіології, гносеології та еволюції понять «правозастосування», «методи правозастосування», «аналогія права», «прецедентне право», «правова практика», «судове правозастосування», «судове переконання», як правило, розглядаються фрагментарно та ізольовано. Тому аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади може претендувати на окреме теоретико-правове дослідження сутності та значення цього методу серед універсальних засобів юридичного мислення в науці та практиці, а також специфіки його застосування в судовій діяльності. Можливо, це стане вагомим кроком на шляху більш складного теоретико-міждисциплінарного підходу до вирішення різної проблематики в правозастосовній діяльності органів судової влади, де аргументації буде відведено належне місце.

Актуальність дослідження методологічної природи аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади обумовлена осмисленням трьох підходів – теоретичного, емпіричного та практичного. Теоретичний підхід потрібний у зв'язку із необхідністю розробки нової концепції аргументації як самостійного універсального методу пізнання правової науки та

системи судової правозастосовної практики. Це, у свою чергу, вимагає впровадження принципових уточнень таких категорій, як «методологія права», «метод аргументації», «аргументація», «правова аргументація», «судова аргументація» тощо. Для науки держави та права потрібен актуальний аналіз еволюції цих явищ, евристичних можливостей та критеріїв збалансованості та сумісності в рамках різних правових традицій, виявлення їх специфіки, що особливо актуально в контексті інтеграції національного права до європейського права, пов'язаної із цим реформи судочинства та створення правової держави.

Актуальність другого підходу визначає необхідність у подальшому вдосконаленні правозастосовної діяльності органів судової влади, створенні нових моделей правозастосовної практики, їх адаптації до міжнародних правових систем, що виправдовують себе в умовах сучасного правосуддя. Так, на думку Б. Левенця – автора, який здійснив комплексне теоретико-правове дослідження моделей судового правозастосування [122, с. 12], – вирішення проблеми прогалин шляхом правозастосовної діяльності органів судової влади зумовлює, у тому числі, використання суддею чіткої аргументації. Варто додати, що емпіричний підхід при дослідженні методології у правозастосовній діяльності органів судової влади має вираз не тільки у суб'єктивному досвіді конкретного судді при здійсненні правосуддя, а й у застосуванні колективного досвіду використання кращих судових практик з метою реалізації ідеологічних та стратегічних цілей держави, ефективного забезпечення прав людини та громадянина в Україні.

В межах практичного підходу аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади відіграє важливу роль у забезпеченні однозначного і правильного здійснення юрисдикційної діяльності посадових осіб, розв'язання спірних правових питань, що виникають між суб'єктами в різних сферах. Використовуючись у правозастосовній діяльності органів судової влади, правова аргументація має притаманний їй інструментарій, специфічні методи і засоби. Практика їх застосування залежить від особливостей правової системи,

яка сьогодні має інтегративний характер. Так, аналіз рішень національних судів, в яких сформульовані правові позиції, дозволяє зробити висновки про використання в основному правових (юридичних) аргументів, які у більшості випадків спираються на норми права або нормативно-правові приписи, що містяться у джерелах права. Такі аргументи використовуються при формуванні правових позицій суду у формі нормативно-правових, правотлумачних приписів або розпоряджень. Ці питання вимагають спеціального дослідження в контексті забезпечення однаковості судової правозастосовної практики, гнучкості та ефективності правового регулювання у цілому.

Судова система будь-якої країни повинна ґрунтуватись на повазі та довірі суспільства і окремих громадян до неї. Громадськість має бути впевнена у незалежності, безсторонності, ефективності та професійності судових органів та їх представників. При цьому авторитет суду та його рішень передусім пов'язують з авторитетом судді [74, с. 748]. Ефективність судової правозастосовної діяльності залежить від здатності забезпечити своєчасну реалізацію юридичних норм, що сприяє раціональному і позитивному регулюванню суспільні відносини. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади як особлива інтелектуальна діяльність лежить в основі раціонального пізнання учасників судового процесу, зокрема має прояв у змісті діяльності судді при встановленні фактичних обставин справи. Для судді як головного суб'єкту правозастосовної діяльності органів судової влади цей процес відбувається на усіх стадіях застосування права та закінчується винесенням правозастосовного акту. Однією з найважливіших вимог, що висуваються до правозастосовного рішення, є його обґрунтованість. А оскільки обґрунтованим може бути тільки рішення, засноване на раціональних доказах, аргументаційна діяльність судді як суб'єкта застосування норм права постає в першу чергу саме як раціональна аргументація, яка звертається до міркувань конкретної логіки і в якій для її суб'єкта надзвичайно важливим виявляється збереження істини.

Якщо розглядати будь-який правозастосовний процес з точки зору логіки, то винесення вірного або ж істинного рішення в ньому об'єктивно може бути гарантоване тільки в тих випадках, коли суб'єктом правозастосування здійснюється переконлива і навіть демонстративна аргументація. Але на практиці аргументація у судовій правозастосовній діяльності нерідко постає як евристична, заснована на ймовірнісних або правдоподібних міркуваннях. На відміну від демонстративної аргументації, вона допускає можливість вибору однієї з альтернатив, запропонованих законом або іншим джерелом для рішення, що приймається суддею.

Класичною структурою аргументації є теза, аргументи (докази) та демонстрація (логічний зв'язок між аргументами і тезою). Разом із тим, у правозастосовній діяльності органів судової влади часто простежуються лише два елементи: теза, якою виступає будь-яка фактична обставина, що розглядається законом як підстава винесення конкретного рішення, або відповідний фактичний склад, і аргументи. Обґрунтовуючи своє рішення, суддя як головний суб'єкт у правозастосовній діяльності органів судової влади в переважній більшості випадків позбавлений необхідності вказувати на логічний зв'язок між аргументами і тезою, відповідати на питання про те, чому при наявності відповідних аргументів теза повинна визнаватися доведеною. Це обумовлено тим, що, як правило, законодавець, крім тези, що підлягає аргументуванню, досить чітко визначає і самі аргументи, які можуть використовуватися для її обґрунтування, тому наявність логічного зв'язку між аргументами і тезою в даній ситуації впливає з норми права, що істотно спрощує саму процедуру обґрунтування суддею правозастосовного рішення.

Звичайно, будь-яке рішення в результаті правозастосовної діяльності органів судової влади є обов'язковим до виконання для тих суб'єктів, кому воно адресується, і забезпечується можливістю застосування державного примусу. Однак реалізація державно-владної волі через судові рішення не може ґрунтуватися тільки на примусі, і у випадку із судовими правозастосовними рішеннями ступінь їх реалізації багато в чому буде визначатися тим, наскільки

вони переконливі в своєму обґрунтуванні. До судових актів, що виносяться з різних питань суспільного життя в різних сферах правового регулювання, застосовується вимога викладу в них підстав, які послужили обґрунтуванням для їх прийняття. Тому мотивувальна частина судового рішення стає обов'язковим елементом цього правозастосовного акта, і саме у мотивувальній частині можуть міститися судові помилки.

У процесуальному законодавстві відсутні прямі положення щодо термінів, дефініцій тощо з питання судових помилок. Судова помилка переважною більшістю теоретиків і практиків розуміється занадто вузько, зазвичай не більше ніж помилка конкретного судді (колегії суддів) в зборі і оцінці доказів, в застосуванні норм матеріального та процесуального права. Відомі правовій науці вчення про судові помилки все ще досить далекі від завершення, а природа судових помилок сучасною наукою права вивчена недостатньо.

Якщо говорити про класифікацію судових помилок, то умовно їх можна поділити на процесуальні і гносеологічні (логічні). Закладені у вітчизняному процесуальному законодавстві вимоги дотримання положень логічних законів передбачає неприпустимість їх порушення як з процедурної (процесуальної), так і з змістовної (логічної) точки зору, оскільки помилка логічного характеру може спричинити помилку процесуальну і навпаки. У цьому випадку, як вірно зауважує К. Резворович, судова помилка не дає можливості досягнути мети та завдань правосуддя у судових справах [161, с. 100]. Для судді, який виносить рішення по справі, важливо домогтися високого ступеня ймовірності того, що зроблений висновок виявиться правильним за рахунок досить жорсткої регламентації самого правозастосовного провадження, в рамках якого і здійснюється аргументування.

Доведення, що лежить в основі вирішення суддею справи по суті, є логічним процесом, отже, вчення про помилки судових рішень належить до логіки. Не зважаючи на те що сфера застосування законів логіки надзвичайно широка, а поширюються вони на всі види розумової діяльності, в деяких областях наукових знань і практики роль логіки особливо значима, і її важко

перебільшити, оскільки занадто високою буває «ціна» логічної помилки. Це безпосередньо стосується судової діяльності як специфічного виду юридичної діяльності, зміст якої становить регулювання суспільних відносин шляхом здійснення правосуддя. Суддя, вирішуючи справу по суті, узагальнює і аналізує факти, оцінює їх, робить висновки і приймає рішення, тобто здійснює напружену розумову пізнавальну діяльність, що у свою чергу підпорядкована законам логіки. В своїй діяльності суддя керується матеріальним і процесуальним законодавством, але цього не достатньо. Щоб встановити істину і прийняти правильне рішення, суддя повинен правильно міркувати. Правильність мислення обумовлена логічним переходом від однієї думки до іншої, який забезпечує отримання істинного результату, тобто такого, що характеризує зміст отриманого знання в його тотожності змісту відповідних предметів і їх зв'язків. Логіка вчить лише тому, як слід пов'язувати вже встановлені, справжні поняття і судження в процесі умовиводів, яких слід при цьому дотримуватися правил і умов, щоб отримати належні результати. Таким чином, можна стверджувати, що в процесі судової правозастосовної діяльності логіка допомагає судді робити правильні висновки, спираючись на відомі логічні посилки.

У структурі судової логіки особливо виділяються основні логічні закони мислення: тотожності, протиріччя (несуперечливості), виключеного третього і достатньої підстави. Неухильне їх дотримання забезпечує визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість суджень і висновків суду. Очевидно, що судова діяльність вимагає дотримання законів логіки, що надає їм виняткову актуальність, робить фактором, що має юридичну значимість.

Але роль логіки у правозастосовній діяльності органів судової влади не обмежується тільки забезпеченням формальної логічної правильності прийнятих рішень. Вона дозволяє визначати якість самого предмета судового розгляду. При цьому особливо важливе вироблення засобів логічного контролю за твердженнями учасників юридичної суперечки, оцінки істинності одержуваної інформації, її сумісності з уже наявною. Звідси своєрідне

становище логіки в здійсненні правосуддя, яка виступає в ролі визначального чинника якості юридичних положень, висновків і рішень, а в окремих випадках і самого юридичного факту. Для встановлення юридичного факту потрібно не просто його виявити, але пізнати його – дати поняття, віднести до певного виду явищ, кваліфікувати. Тільки після цього факт набуває юридичну значимість. Так, реальний факт заволодіння у будь-який спосіб майном іншої людини оцінюється в юридичному значенні як злочин (крадіжка) тільки в результаті пізнавальної доказової діяльності щодо встановлення події злочину, визначення складу злочину, в тому числі винності конкретної особи у його вчиненні.

Судова правозастосовна діяльність, будучи за своєю формою процедурною, здійснюється в певному порядку, регламентованому законодавством. Процедурна форма застосування суддею права передбачає виконання певних вимог щодо дотримання основних логічних законів, послідовність, характер і умови виконання дій, що в кінцевому рахунку сприяє забезпеченню істинності висновків. Встановлюючи юридичну судову процедуру, законодавець передбачає процесуальну обов'язковість для суду дотримуватися закладених в ній вимог логічних законів. Таким чином, успішність судової діяльності знаходиться в прямій залежності від знання і дотримання законів логіки. Винесення судом законного і обґрунтованого судового рішення є прикладом правильного застосування суддею всіх основних логічних законів.

Отже, аналіз аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади як окремого теоретико-правового явища дає змогу зробити певні висновки.

1. Уявлення аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади базується на можливості застосування вузького підходу при її тлумаченні і розумінні, в межах певного виду юридичної діяльності – застосування права судами. Аргументацію у правозастосовній діяльності органів судової влади слід розглядати не просто як частину більш широкого поля дослідження, а як таке явище, об'єктом якого є власне право та механізм його застосування. Це логіко-

комунікативний процес в судовій діяльності, що є важливою частиною впливу судді на вирішення конкретної справи шляхом застосування права в усіх його проявах. З цих позицій аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади постає як динамічне явище, рухливий конструкт з точки зору методологічної процедури правового розсуду, пов'язаного із вирішенням справи по суті, що підлягає коригуванню в залежності від зміни самого об'єкту – права. Така залежність найбільш актуальна на сучасному етапі розвитку українського права у його намаганні інтегруватися у міжнародні правові системи, запозичити не просто кращі практики, а ті механізми, які підійдуть для ефективного регулювання суспільних відносин, враховуючи особливості окремого суспільства та універсальні цінності міжнародного права у їх поєднанні.

2. Наявність правових ознак аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади дозволяє розглядати цей феномен з точки зору теорії права як:

- а) наукову категорію;
- б) концептуальну область знання;
- в) методолого-методичну процедуру.

Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади трактується як один з основних методів в судовій юридичній практиці, тим способом переконання, якому притаманні раціональний характер, соціальна і діалогічна обумовленість, вербальна та письмова форма вираження.

3. Актуальним у рамках методології правничої діяльності є оновлення концепції та практики застосування методу аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади, в тому числі як форми юридичного мислення. Тож, для сучасної науки торії права пріоритетним напрямом видається розробка сучасного концептуального підходу у правозастосовній діяльності органів судової влади. Метод аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади надає можливість ретельніше пізнати сучасні доктрини теорії загальнотеоретичної юриспруденції та подолати недоліки у

правозастосовній діяльності органів судової влади. У вітчизняній науці права проблеми ефективного застосування аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади залишаються значною мірою спірними і потребують прояснення окремих аспектів і сторін цього явища. Це, зокрема, проблематика у сфері термінології, класифікація аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади, особливості застосування аргументації у судовій практиці тощо.

2.2. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування: поняття, елементи, проблеми формування та шляхи їх подолання

Формування в Україні громадянського суспільства і розбудова правової демократичної держави настійно вимагають вдосконалення і зміцнення сильної, незалежної і доступної для населення судової влади. Однією з гарантій незалежності судової влади є самостійне, без усілякого втручання ззовні, прийняття суддями рішень по справі на основі внутрішнього переконання. В широкому сенсі мова йде про складне поєднання права та моралі, що породжує в кінцевому рахунку вкрай важливе явище в діяльності суддів. Моральний вимір права ще не став об'єктом пильної уваги науковців-теоретиків, проте без його врахування вивчення питань внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування залишається проблематичним. Особливо цей аспект є актуальним при викладанні професійної етики майбутнім юристам, які потім можуть стати суддями.

Якщо розглядати історичну ретроспективу розвитку внутрішнього переконання суддів, то переломним моментом в цьому процесі стало нівелювання в ході проведення судової реформи 1864 р. теорії формальних доказів, що панувала в кримінальному судочинстві у XIX ст., та поява принципу вільної оцінки доказів. Сам принцип вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів витікав з ідеї народного суду, сформульованої ідеологами європейських буржуазних революцій; цей принцип наділив суд

правом і обов'язком оцінювати докази за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на сукупності наявних у судовій справі доказів, керуючись при цьому законом і совістю. Принцип «внутрішнього переконання» став для юридичної науки новим викликом і зажадав свого осмислення в теорії і практиці.

Подальше використання у судочинстві принципу вільної, незалежної оцінки доказів спричинило появу різних наслідків. Виникла необхідність вирішення питань, пов'язаних із законодавчим визначенням і практикою застосування процесуальних норм, що стосуються внутрішнього переконання судді при оцінці доказів, способів його формування і факторів, що впливають на нього, а також забезпечення гарантій прав учасників судового процесу. Теоретичний аналіз цих особливостей має стає первинним, адже саме наука теорії права з притаманним їй методологічним інструментарієм здатна до опанування механізмів нового принципу у судочинстві, створення відповідного понятійного апарату.

Думка про нерозривний зв'язок закону і совісті в судочинстві, що лежить в основі будь-якого судового рішення у справі, зміцнилася у світовій юридичній літературі наприкінці XIX початку XX ст. Поступово вона була сприйнята більшістю європейських країн та знайшла своє відображення в процесуальних кодексах. Але в межах радянської парадигми права такий підхід піддався суттєвому коригуванню, зважаючи на ідеологічні настанови, притаманні устрою держави того періоду. В сучасній Україні увага до досліджень внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування як окремого правового явища з'явилася після набуття незалежності та започаткування судової реформи.

Сучасні дослідження вітчизняними авторами питань внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування здебільшого орієнтуються на праці зарубіжних учених. Аналізуючи зарубіжну наукову літературу з означеного питання, можна помітити, що думка авторів йде по двом напрямкам дослідження: суб'єктивне сприйняття доказів суддів (Ж. Віткрофт, Х. Кіган,

С. Броуард, К. Хенніге, Б. Салліван, Л. Тієде, Д. Папаянніс та ін.) та виникнення і застосування стандартів доказування (Б. Беннет, К. Клермонт, Дж. Купер, Ч. Енгел, Р. Фрідман, Е. Шервін та ін.). В Україні проблеми сутності внутрішнього переконання судді у процесі правозастосування досліджували в загальному контексті діяльності суду з оцінки доказів та процесу доказування в цілому. Деякі особливості внутрішнього переконання суддів викладаються у працях таких вітчизняних науковців, як В. Бойко, В. Гордєєв, Ю. Groшевий, Н. Дроздович, Т. Коломoeць, М. Костицький, В. Маляренко, В. Марчак, М. Михеєнко, Н. Шаптала та ін. З огляду на міжгалузевий характер досліджень внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, первинними мають стати розсуди представників теорії права, однак фундаментальних праць з цієї спеціальності бракує.

Сьогодні у світлі багатьох невирішених питань у сфері судочинства більш глибокі та комплексні дослідження на тему внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування для вітчизняної теорії держави і права виглядають актуальними та перспективними. Розуміння і дослідження за допомогою наукових методів пізнання, порівняльного історичного правознавства, механізму формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування сприяє якісному забезпеченню цілей українського правосуддя, підвищує якість судових актів.

Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування формується при відсутності твердих правових критеріїв. Прийняті у відповідності до принципу вільної оцінки доказів норми закону, на відміну від системи формальних доказів, не дають чітких орієнтирів, які докази належні, а які – ні; що вважати більш достовірним, а що менше. Це, однак, не означає, що внутрішнє переконання судді як розумова психологічна діяльність не підвладна праву. Так, посилання на внутрішнє переконання можна знайти в процесуальних кодексах багатьох країн світу (ЦПК ФРН § 286, ЦПК Естонії ст. 282 та ін.). В Україні норми міжнародних угод, КПК України, ЦПК України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», інших нормативно-правових

актів, що регулюють дії учасників судового процесу, закріплюють поняття «внутрішнє переконання» судді як окрему правову категорію. Більшість з цих норм можна визнати за норми-принципи, реалізація яких у поєднанні із моральними імперативами в щоденній діяльності судів дозволить більш чітко виробити критерії такого явища, як внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, встановити високі стандарти правосуддя у сфері судочинства.

Крім цього, правовий характер внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування відбивається і у реквізитах процесуальних документів, що виносить суддя, і у зобов'язанні вказувати в резолютивній частині конкретні підстави, за якими ті чи інші докази, джерело або спосіб їх отримання чи використання прийняті або відкинуті. Тобто внутрішнє переконання за зазначеними підставами неможна трактувати як щось абстрактне, несвідоме і довільне, оскільки при його формуванні та вираженні суд повинен керуватися законом.

Ще більшого значення таке явище, як внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, набуло в останні роки на тлі інтеграції до європейських співтовариств, імплементації багатьох норм та стандартів з європейського права, у тому числі тих, які стосуються питань формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування. Однак не можна сказати, що сьогодні вітчизняне судочинство корінним чином видозмінилося у бік якісного захисту прав особи. Інерція формалізму, зайвої суб'єктивності при оцінці доказів та винесенні суддею рішень залишається міцною. В умовах ціннісного дефіциту глибокі моральні основи правосуддя в Україні набувають підвищеного значення, а дослідження цих питань мають трансформуватися у чіткі критерії внутрішнього переконання, що відіб'ються у свідомості судді при відправленні правосуддя.

Безумовно, таке явище, як внутрішнє переконання судді у процесі правозастосування, вимагає уважного вивчення, в процесі якого може виникнути чимало спірних моментів. Питання про внутрішнє переконання і

оцінку доказів суддями спонукає вчених до дискусій та, як наслідок, висновків, які часто мають суперечливий характер. Все це породжує велику кількість версій, поглядів на зміст внутрішнього переконання судді, його місце у категоріальному апараті, що використовує теорія права при дослідженні правових явищ. Деякі автори вважають, що внутрішнє переконання судді є критерієм оцінки доказів. Інші заперечують, що це не критерій, а результат оцінки доказів, критерій же міститься в якості доказів. У науковій літературі висловлюється також думка, відповідно до якої внутрішнє переконання слід розглядати як основу, принцип, як метод оцінки доказів і як результат такої оцінки.

Впевнено можна казати про те, що внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування – це складне явище, що має враховувати правовий, гносеологічний, психологічний, логічний, моральний, соціально-історичний, соціально-психологічний та інші аспекти результату внутрішнього переконання. Теоретико-правове дослідження внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, зважаючи на складність цього явища, повинно мати багатоступеневий характер при застосуванні широкого спектру методів наукового пізнання. Такий підхід потрібен не тільки з теоретичних, але і практичних міркувань, оскільки отримані результати обов'язково мають трансформуватися у норми права, що пояснюють логіку формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, вплив внутрішнього переконання на якість рішень судді, реалізацію принципів судочинства за кращими світовими та європейськими стандартами.

Структурно процес теоретичного пізнання внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування має включати наступні етапи:

- а) з'ясування логічних передумов виникнення внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування;
- б) визначення структури внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування;

в) визначення поняття внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування;

г) дослідження природи формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування.

Розглядаючи внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, слід брати за основу такий аспект проблеми, як логічна структура формування внутрішнього переконання. У понятті «переконання», що вживається у повсякденному спілкуванні, можна виділити наступні ознаки: предметність; суб'єктна природа; відносна стійкість; прагнення до об'єктивності; раціональна природа; можливість зміни під впливом раціональної критики, об'єктивних фактів і впливу інших переконань. Всі ці ознаки переконання властиві для спеціального поняття «внутрішнє переконання суду», яке міститься в нормах всіх процесуальних кодексів, присвячених оцінці доказів. В загальному розумінні, внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування слід розглядати як власний, незалежний, відносно стійкий погляд на об'єктивні явища або події дійсності, що складають предмет доказування, він має раціональну природу і здатний до змін під впливом аргументованої критики, нових знань про об'єктивні факти, і впливу з боку переконань інших суб'єктів.

Предметний характер внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування полягає у тому, що в якості його предмета виступають оцінювані докази по справі, які подаються сторонами. Суб'єктна природа внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування має вираз у тому, що внутрішнє переконання є складовою такого важливого процесуально-правового принципу, як свобода оцінки доказів. Сам принцип свободи оцінки доказів можна трактувати як нормативно закріплене керівне становище, що має прояв на усіх етапах судового розгляду у справі і дозволяє судді, орієнтуючись на норми чинного законодавства, оцінювати змістовні властивості доказів у їх сукупності за результатами їх власного пізнання, формуючи особисте внутрішнє переконання. У цьому сенсі внутрішнє переконання виступає як

власне переконання судді, формування власного погляду на фактичні обставини справи, необхідність особистої оцінки доказів.

Формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування відбувається значною мірою під впливом такої логічної процедури, як аргументація, яка в теорії розглядається як «специфічна інтелектуально-вербальна діяльність, спосіб міркування, який забезпечує переконливість, осмисленість та обґрунтування публічного виступу; приведення сукупності доказів або аргументів на користь якої-небудь позиції» [170]. У процесі судового розгляду справи аргументація сприяє визначенню об'єктивної істини та допомагає уникнути суб'єктивізму з боку судді. За допомогою аргументації суддя усуває і знімає певні сумніви, що склалися у нього в процесі пізнання доказів, вибудовуючи, тим самим, логічні зв'язки між наявними у справі доказами, обґрунтовуючи і оцінюючи їх за допомогою знань та досвіду.

Однак аргументація не вичерпує способів формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування. Якщо переконання вважати за складний кризовий інтелектуально-емоційний процес у розумовій діяльності суддів, то цілком закономірно виникає питання: з яких елементів воно складається і який існує між ними взаємозв'язок? Досліджуючи структуру внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, можна виділити такі основні елементи, що утворюють механізм всякого переконання: знання про подію, що досліджується; почуття впевненості або невпевненості, суб'єктивне ставлення до явищ зовнішнього світу; уявлення про істину; суб'єктивна готовність діяти. Дія цих елементів обумовлює зміст та результат напруженої розумової діяльності судді, що виробляє категоричність пізнання справжніх фактів, створює надійну основу в механізмі формування правильного внутрішнього переконання. Певний відбиток на формування внутрішнього переконання судді в цьому контексті має той факт, чи є суддя християнином, атеїстом, буддистом чи мусульманином, науковцем, який усвідомлює світ через отримання істинних знань, філософом, який відображає

дійсність у певних конкретно-чуттєвих образах, відповідно до усталених у його свідомості й світосприйнятті ідеалів тощо [62, с. 92].

Поняття внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування відображає можливість зміни переконання під впливом раціональної критики, об'єктивних фактів, а також ідейного впливу інших переконань. Прагнення внутрішнього переконання суду до об'єктивності виражається в тому, що воно має суворо спиратися на достовірні факти і ґрунтуватися на доказах, перевірених і розглянутих в ході судового слідства. Жоден вирок суду не може бути заснований на припущеннях або на даних, неперевірених в судовому засіданні. Сучасні процесуальні закони не передбачають для суду такої мети, як досягнення об'єктивної істини, тим не менш, об'єктивна основа внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування забезпечується цілим рядом факторів, у першу чергу вимогою всебічного дослідження доказів, що припускає раціональний підхід. Принцип оцінки доказів за внутрішнім переконанням нерозривно пов'язаний із принципом всебічності, повноти і об'єктивності розгляду всіх обставин справи в їх сукупності.

В юридичній літературі ми можемо спостерігати широку палітру поглядів на природу і поняття внутрішнього переконання, а також фактори, що впливають на його зміст. З онтологічної точки зору внутрішнє переконання виглядає як міцно сформована у особи (суб'єкта) думка (впевнений погляд), що розкриває сутність будь-якого явища. Така смислова інтерпретація виразу «внутрішнє переконання» в його звичайному вжитку здатна породити ряд закономірних питань, кількість яких зростає, якщо ми переходимо до аналізу внутрішнього переконання як категорії юридичної. Значна частина аспектів досліджуваного поняття має суто специфічний характер, що відображається у відповідних роботах вчених з різних галузей права.

Структурний аналіз внутрішнього переконання у роботах науковців, які працювали над цією проблемою у минулому столітті, спираючись на ідеологічні правові установки, в деяких питаннях актуальний і зараз, оскільки лежить поза ідеологічних вчень.

Одним із наукових підходів до розуміння внутрішнього переконання є тлумачення його крізь призму «пошуку істини», що є своєрідним концептуальним ядром внутрішнього переконання. Пошук істини передбачає аналіз, вивчення величезного масиву знань, що гарантує істинність засобів отримання знання і істинність самого знання. В процесі пізнавальної діяльності порушується цілий пласт теорій: пізнання матеріального світу, істинність і хибність знання, його відображення у свідомості суб'єкта, форма пізнаваного знання – достовірна або проблематична, евристичні прийоми вирішення складних завдань, положення теорії інформатики, рефлексивне вміння поглянути на себе і на свої міркування з боку, подолання латентних помилок і багато іншого. Окрім цього, внутрішнє переконання залежить від таких факторів, як психологія суб'єкта, емоційний фон і професійна етика.

Спеціальне виділення судді як суб'єкта внутрішнього переконання суттєво не впливає на зміст цього явища, проте підносить таке дослідження на більш високий рівень, зважаючи на вагу рішень саме цієї посадової особи. Формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування передбачає врахування багатьох аспектів. В. Бойко пов'язує внутрішнє переконання зі світоглядом судді, який формується з народження, протягом усього життя – тобто це життєвий досвід, загальна культура, юридичний досвід тощо [49; 50, с. 45]. Внутрішнє переконання судді – це не несвідоме враження, відчуття, яке не піддається контролю, а впевненість у правильності його висновків, які становлять основу судового рішення [189, с. 555].

В. Коцкулич у своїй роботі розробляє концепцію трансформації професійної правової свідомості судді як процесу безперервного характеру, який відбувається у правовій свідомості судді та характеризується послідовною зміною станів, що здійснює вплив на ефективність відправлення судочинства, функціонування громадянського суспільства та правову систему держави [115, с. 4]. Дослідження правосвідомості, у тому числі судді при здійсненні ним професійної діяльності, проводять інші вітчизняні автори [133, с. 9; 140]. Включення в структуру внутрішнього переконання судді правосвідомості є

достатньо цікавим, хоча і дискусійним поглядом, оскільки правосвідомість, опосередковано впливаючи на формування внутрішнього переконання, все ж не утворює його зміст, і не може бути ані критерієм, ані методом оцінки доказів суддею. М. Костицький акцентує увагу на пізнанні як складової внутрішнього переконання судді, а результатом пізнання (філософського, наукового та буденного) є встановлення істини, під якою розуміється адекватне відображення об'єкта, який пізнається суб'єктом, відтворення його таким, яким він існує сам по собі, незалежно від людини та її свідомості [111, с. 13].

Наукова юридична думка пострадянського періоду не залишила спроб з'ясувати сутність цього феномену, час від часу народжуючи нові версії поняття «внутрішнє переконання судді».

Певною локальністю у формулюванні відрізняються трактовки внутрішнього переконання судді зарубіжними дослідниками. Так, М. Сакс визначає внутрішнє переконання судді як «важкий зв'язок між мозком, поведінкою та законом» [29, с. 290]. А. Волков здійснює оригінальну диференціацію визначень «внутрішнє переконання судді в судовому процесі» в залежності від простору, де воно використовується: Франція та Бельгія – це «подолання тягаря доказу», вимога встановити існування ймовірностей або ймовірностей, достатніх для прийняття судом рішення; Італія та Іспанія – це «чорна скринька», оцінка доказів того, що суддя вважає відповідним до пізнання «істини» чи встановлення «моральної визначеності»; у Німеччині – це рішення судді про підтвердження доказів в категорії «істинно» або «неправдиво» [36, с. 7]. Як нам здається, всі ці визначання узагальнюються думкою судді Верховного Суду Канади МакДоугелла: «Там, де докази балансують на межі ймовірності, немає чітких правил щодо того, коли суддя може мати внутрішнє переконання відносно того чи є докази неправильними або достовірними» [19, с. 24].

Важливо акцентувати, що процесуальне значення результатів, формування оціночних суджень, що стосується й внутрішнього переконання судді, залежить від впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів. Також прийняття остаточного

рішення значною мірою залежить від самого суб'єкта оцінки, його професійного рівня та психологічних особливостей – емоцій, волі, рішучості, конформності, стійкості, незалежності та ін. [128, с. 118]. Розвиває ці припущення вже у наш час Н. Шаптала, виділяючи при формуванні внутрішнього переконання кожного судді аксіологічний, онтологічний та епістемічний виміри [31, с. 26].

Отже, можна прийти висновку, що внутрішнє переконання судді розглядається різними авторами як складна інтелектуальна діяльність із пошуку і набуття істинного знання, що складається в результаті всебічного і глибокого дослідження всіх обставин справи. На підставі цих кількісних характеристик виникає питання: що являє собою внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування з точки зору теорії права? Деякі автори у своїх працях схильні розглядати внутрішнє переконання судді як принцип. Принциповим є те положення, яке законодавчо регламентовано. У чинному КПК України регламентовано положення про те, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на дослідженні наявних у справі доказів. Тому принцип оцінки доказів, який реалізується за допомогою формування внутрішнього переконання судді, має самостійне значення, а саме внутрішнє переконання судді з цієї позиції виступає підсумком вільної оцінки доказів.

Можна припустити, що внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування виступає методом оцінки доказів. Одночасно внутрішнє переконання виступає і результатом оцінки доказів, упевненістю судді в обраному рішенні. Так, А. Ткачук обґрунтовує необхідність розглядати внутрішнє переконання судді в цивільному процесі як комплексну категорією з двох аспектів – як методу та як результату оцінки доказів у справі. На думку авторки, завдяки такому підходу відкриваються ширші можливості щодо дослідження та визначення напрямків вдосконалення правового регулювання [186, с. 46].

У юриспруденції є позиція, відповідно до якої внутрішнє переконання визнається критерієм оцінки доказів. У такому випадку воно має формуватися довільно. Проте пріоритетом все одно виступає повна оцінка доказової бази.

Якщо ж розглядати внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування як результат оцінки доказів, то оцінці доказів передують безпосереднє дослідження судом доказів, тобто здійснюється пізнавальна діяльність суду. Відповідно до теорії держави і права, методом є засоби, прийоми, способи пізнання того чи іншого об'єкта, предмета дослідження. У зв'язку з цим, якщо розглядати внутрішнє переконання не як кінцевий результат, а як процес розумової діяльності судді, переконання виступає елементом оцінки доказів, оскільки оцінюємо ми докази за допомогою мислення, сприйняття, усвідомлення. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування як результат оцінки доказів суддею виникає за наявності відповідних знань, але не будь-яке знання може перетворюватися у суддівське переконання. Будь-яке переконання судді означає, що знання, що викликало це переконання, на думку судді, є істинним, тобто тим, що має відношення до досліджуваного об'єкта, допустимим з точки зору вимог закону і займає певне місце в ідеальному образі об'єктивної дійсності. Внутрішнє переконання суддів – це стан твердої і свідомої впевненості у встановленні істини та готовності прийняти рішення. Саме результат пізнавальної діяльності, достовірні знання, є передумовою формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування.

Ця конструкція знаходить своє відображення у ст. 212 ЦПК України: «Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів» [193] і більш детально у ст. 94 КПК України: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність

зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» [118]. При цьому належність, допустимість, достовірність, достатність доказів за думкою законодавця виступають критеріями прийняття суддею відповідного процесуального рішення.

Належність виглядає комплексним поняттям, що визначає підслідність ведення справи, наявність зв'язку між отриманими відомостями і подією, а також іншими обставинами, що підлягають встановленню з конкретної справи. Допустимість вказує на відповідність відомостей вимогам процесуального закону, при цьому враховуються такі елементи, як суб'єкт отримання відомостей, джерело отримання та спосіб отримання. Достовірність визначає об'єктивну відповідність отриманих відомостей обставинам діяння та іншим обставинам, що підлягають встановленню у справі. Достатність передбачає наявність необхідного і достатнього для винесення належного рішення обсягу відомостей для встановлення предмета доказування. Слід врахувати, що в реальній судовій практиці вимога достатності використовується і до всієї сукупності доказів, зібраних у справі, і до окремих груп доказів, і навіть до якогось одного доказу – для оцінки наявності або відсутності підстав прийняття будь-якого процесуального рішення.

Порядок формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, не зважаючи на відсутність відповідної законодавчої регламентації, можна відстежити на стадіях судового слідства. Формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування починається з моменту прийняття позовної заяви. На цій стадії відбувається первинне формування ставлення судді до фактів, з якими закон пов'язує прийняття, відмову або визнання позовної заяви неприйнятною. З прийняттям позовної заяви починається друга стадія – стадія підготовки справи до судового розгляду, на якій суддя визначає коло фактичних обставин справи та доказів, необхідних для встановлення цих обставин і вжиття заходів для залучення доказів у процес встановлення істини у справі. На цій же стадії на основі

внутрішнього переконання в правильності визначення кола обставин, які підлягають встановленню, суддя дає оцінку допустимості та належності доказів.

Судовий розгляд є основною стадією формування внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності. Під час судового розгляду об'єктом пізнання для формування внутрішнього переконання судді можуть стати як матеріальні, так і процесуальні аспекти справи.

Результатом для формування внутрішнього переконання судді має стати впевненість у комплексному та об'єктивному вивченні всіх аспектів справи, що надає можливість закінчити розгляд справи по суті. Під час оцінки доказів суддя має скеровуватися внутрішнім переконанням, що, відповідно, сформувалося на засадах комплексного дослідження справи. А вже остаточна оцінка доказів суддею та прийняття рішення по справі відбувається у нарадчій кімнаті.

Превалювання у нормі права оціночних понять призводить до вирішення справи по суті суддею за допомогою його практичного досвіду та тлумачення ним норми права. Розсуд судді при формуванні внутрішнього переконання у процесі правозастосування спирається на критерії практики, основним елементом якої є знання про право. Формування внутрішнього переконання без знань про право неможливе. Знання визначають багато властивостей переконання, вони становлять зміст внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування. Володіючи достатніми знаннями, судді завжди можуть пояснити і довести, чому і як з'явилося у них відповідне переконання, повністю його обґрунтувати.

Результат пізнавальної діяльності суддів у процесі правозастосування виникає при оцінці усіх обставин предмету судового розгляду, спираючись на згаданий вище концепт вільної оцінки доказів, що виник внаслідок історичної еволюції правосуддя. Однак система формальної оцінки доказів отримає сьогодні все більшого розповсюдження, особливо в міжнародному судочинстві, що має свою специфіку. При дослідженні внутрішнього переконання суддів у

процесі правозастосування як результату оцінки доказів суддею слід більш детально звернути увагу на системи доказування у їх співвідношенні, адже це дозволить сформулювати більш чіткі критерії оцінки суддями доказів за своїм внутрішнім переконанням для вдосконалення правового врегулювання досліджуваного явища.

Вільна оцінка доказів суддею як розумова, логічна діяльність призводить до судження про допустимість, належність, достовірність доказів, значення кожного доказу та достатності їх сукупності для встановлення обставин, що входять до предмету доказування. У цьому сенсі оцінка доказів супроводжує процес пізнання відомостей про обставини справи, вона є невід'ємним елементом всієї пізнавальної діяльності судді.

Вільна оцінка доказів за внутрішнім переконанням судді має кілька аспектів: юридичний, психологічний і моральний. Юридичний аспект полягає у тому, що суддя, оцінюючи докази за своїм внутрішнім переконанням, зобов'язаний керуватися законом. Звичайно, важливим орієнтиром при оцінці доказів з точки зору їх належності, є процесуальний закон, оскільки предмет доказування у конкретній справі тісно пов'язаний з конструкцією відповідного складу діяння. Процесуальний закон встановлює принципи оцінки доказів, гарантії процесуальної незалежності суб'єктів доказування, а також вимоги до процесуальних документів, в яких підводяться підсумки оцінки. Однак при оцінці належності доказів суддями враховуються також рішення Верховного Суду, практика міжнародних судів, зокрема ЄСПЛ, інші джерела національного і міжнародного права.

Внутрішнє переконання у психологічному контексті є певним станом свідомості судді. Це прояв сукупності його внутрішніх специфічних переживань під час прийняття остаточного рішення по справі. Внутрішнє переконання передбачає впевнений вибір єдиного вірного рішення на основі власної оцінки сукупності доказів. Правильне вирішення того чи іншого питання у справі за внутрішнім переконанням залежить від усвідомлення вірності тверджень або заперечень учасників процесу, обґрунтованості

впевненості в істинності своїх суджень. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування як результат оцінки доказів досягається в ході об'єктивного пізнання реальної дійсності, ґрунтується на всебічно досліджених і оцінених доказах.

Суб'єктивна сторона має прояв у тому, що, по-перше, це суто індивідуальний підсумок пізнавальної діяльності конкретної людини. Переконання виступає якісно особливим станом свідомості, який за своєю природою не може бути отриманим ззовні, не може бути колективним, оскільки він має бути сформованим самим суб'єктом. На внутрішнє суддівське переконання істотно впливають і такі суб'єктивні чинники як особистісні характеристики судді, його професійні та життєві знання і досвід, здатність правильно застосовувати їх у своїй діяльності, здатність сприймати загальне і суттєве в матеріалах судового слідства, дебатах сторін і репліках. Роль суб'єктивних якостей особистості судді визнається значущою і на законодавчому рівні. Так, в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» закріплені вимоги до особистості судді (вік, освіта, стаж роботи та ін.), які мають вагу при вирішенні питання про заміщення суддівської посади.

Водночас принципи судочинства вимагають максимально захистити внутрішнє переконання судді від впливу суб'єктивного чинника. З цього питання слід зауважити, що у кожного суб'єкта, поряд із загальними психофізіологічними процесами, є свої індивідуальні звички та уподобання, емоції і мотиви. Індивідуальні властивості особистості, безумовно, відображають суб'єктивну сторону формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, в кінцевому рахунку впливають на мотивацію прийняття рішень. На нашу думку, найважливішими суб'єктивними факторами внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування при вільній оцінці доказів є досвід та здоровий глузд. Суддя із досвідом користується багажем накопичених знань при формуванні внутрішнього переконання, що позитивно впливає на якість винесених рішень. Однак, зважаючи на низький віковий поріг як одну із законодавчих умов заміщення

суддівської посади, а також брак суддів та політику «омолодження» суддівського корпусу в Україні, сьогодні здоровий глузд як інтелектуальна основа людського чинника в змагальному судовому процесі відіграє більш важливу роль.

Здоровий глузд є ознакою розсудливої людини, яка володіє правовими знаннями, відповідними навичками для правильного застосування цих знань у своїй професійній діяльності, веде себе розсудливо, з гідністю і уважливо ставиться до учасників процесу. Здоровий глузд допомагає реалістично оцінювати ситуацію з точки зору можливих майбутніх наслідків, він впливає на вміння правильно і швидко зорієнтуватися в складній ситуації в ході судового розгляду, заповнити або усунути дефіцит або суперечливість інформації шляхом точного осмислення отриманих відповідей, адекватно оцінити важливу і потенційну інформацію по справі, самостійно прийняти оптимальне рішення. З урахуванням цього можна зробити висновок, що вільна оцінка доказів проводиться суддею за своїм внутрішнім переконанням, яке носить суб'єктивний характер, а результат оцінки прагне до об'єктивного підсумку. Об'єктивні і суб'єктивні чинники внутрішнього переконання судді у процесі правозастосування при оцінці доказів у справі дозволяють судити про якість винесеного їм рішення.

Моральний аспект оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів у процесі правозастосування розкривається багато в чому через поняття совісті. Судочинство є діяльністю, яка, з одного боку, врегульована нормами права, а з іншого – містить моральні імперативи, що мають вагоме значення, оскільки від рішення суб'єкта застосування залежить майбутнє людини, відновлення справедливості, здійснення виховної функції правосуддя. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування як етична категорія являє собою раціональну основу моральної діяльності судді як особистості, що дозволяє їй здійснювати той чи інший вчинок свідомо, з розумінням необхідності і доцільності певної поведінки. Совість має прояв у формі розумного усвідомлення морального значення скоєних дій. Совісна людина

відповідальна, відзначається глибоким почуттям морального обов'язку [187, с. 341].

У науці теорії права традиційно поєднання юридичних та моральних категорій становить складний предмет аналізу, тому не випадково з питаннями совісті судді і її згадки в законодавстві пов'язаний значний відсоток скепсису.

Совість, моральність, справедливість – критерії, які не можуть мати нормативного характеру. «Совість» у поєднанні з категорією «право» має абстрактний, факультативний характер.

Під впливом різних зовнішніх та внутрішніх чинників совість і обставин совість трансформується і видозмінюється. Отож, в сучасних умовах функціонування судової гілки влади в Україні утворюється значна кількість факторів, що впливають на совість судді і відтворюються при розгляді ним справи та винесенні рішення.

Підсвідоме сприйняття обвинувачення як домінуючої форми рішення та несприйняття виправдувальних вироків, тиск політичних і соціальних факторів, навіть настроїв чи стан здоров'я можуть вплинути на формування суддею рішення у справі. Але, все ж основним фактором, що позначається на якості судового правозастосування і винесених рішень є суттєве перевантаження суддів та брак кадрів.

Слід акцентувати, що главу 2 КПК України, де визначаються загальні засади кримінального провадження, слід доповнити принципом обґрунтованого і законного судового рішення і вироку на основі сумлінності судді. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» пропонується доповнити положенням про обов'язкову перевірку кандидата на посаду судді за допомогою поліграфа для складення психологічної характеристики особистості кандидата, виявлення наявності або відсутності у нього необхідних морально-етичних якостей.

Формалізований підхід до оцінки доказів виключає або зводить до мінімуму помилки, не залишає місця суб'єктивізму чи довільному розсуду. В межах формалізованої системи оцінки доказів внутрішнє переконання судді –

це поняття більше юридичне, а не моральне. Основною ознакою формальної оцінки доказів є положення, згідно з яким роль і значення доказів наперед встановлюється законодавцем, що не допускає вільної оцінки їх судом. В силу цього, оцінка доказів суддею є так би мовити стандартизованою, тобто такою, що спирається на чіткий алгоритм дій. На думку Н. Дроздович, там, де є чітке правило, жорсткий алгоритм отримання висновку та прийняття рішення, немає місця внутрішньому переконанню [72, с. 252]. Однак це твердження здається нам не зовсім обґрунтованим. Формалізований підхід при оцінці доказів в ході судового слідства не виключає формування у судді внутрішнього переконання.

Можна погодитися лише з тим, що формальна система доказів, заснована на конструюванні можливих життєвих ситуацій, не може стати основною з точки зору вироблення об'єктивної думки та внутрішнього переконання суддів, перш за все, з ґносеологічних позицій з огляду на ненадійність алгоритму. Основою наукового чи будь-якого іншого пізнання є змістові творчі процеси, які неможливо звести до формально-логічних конструкцій. Ці положення стосуються й правозастосовної діяльності органів судової влади з її безмежним різноманіттям конкретних ситуацій і смислових відтінків. Універсального алгоритму, придатного для всіх випадків правозастосування, не існує й навряд чи такий можливо створити. Тому основою формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування є здебільшого вільна оцінка доказів, однак це не виключає застосування певного алгоритму в зумовлених законом випадках [128, с. 115-116].

Стандарт доказування передбачає, що надані стороною докази є відносно достовірними, а суд може зняти тягар доведення та визнати фактичну обставину доведеною. Стандарт доказування допускає існування певної невизначеності при встановленні фактів. Щоб визнати факти доведеними, не обов'язково бути впевненим у ньому на сто відсотків. Допустимий незначний сумнів у достовірності фактів, при якому тягар доведення може бути знятим.

Стандарти доказування вже давно застосовують країни *common law*, однак характерно, що в останній час такий стандартизований підхід в оцінці суддями

доказів починає впроваджуватися в європейське судочинство країн переважно континентального права. У дослідженні К. Вільямс (1998) міститься твердження про те, що в Європі існує три підходи до правил доказування у кримінальних справах: 1) принцип свободи доказів; 2) принцип свободи доказів поряд із правилами, що обмежують розсуд суду; і 3) докладні правила доведення [37, с. 22]. Докладні правила доведення слід вважати стандартами доказування, які застосовуються у багатьох європейських країнах та ЄСПЛ. Наприклад, в Литві Верховний суд ухвалив рішення про «високу ймовірність» існування мінімального стандарту доказів: «У випадках, коли діє суд, вищий стандарт доказування необхідний (особливо в процедурі без суперечок, де юридичні факти повинні бути встановлені)» [34, с. 22]. Більш детально про ці трансформації викладено у сучасному дослідженні (2019) Салеха Аль-Шаріє та Жанни Міфсуд Боннічі «Стоп, ти на камері: Докази. Прийнятність та доказове значення цифрових записів у Європі» [2]. Разом з тим, як підкреслює Суддя Верховного Суду К. Пільков, до останнього часу категорія «стандарт доказування» часто протиставлялась принципу оцінки судом доказів за внутрішнім переконанням і навіть наражалась на критику як спроба встановити штучні рамки застосування цього принципу [141].

В Україні поняття «стандарт доказування» має своє відображення у галузевому законодавстві та є предметом дослідження багатьох вчених, однак механізм його застосування залишається переважно теоретичним явищем. Як зазначає К. Шестопал, стандарт доказування як правова категорія є багатоаспектним та складним поняттям і не має однозначного трактування та розуміння як серед вітчизняних та і серед іноземних дослідників [200, с. 427]. В діяльності національних судів він потрібен хоча б для того, щоб встановити чи мав місце факт. Так, у Постанові Пленуму ВСУ від 18 грудня 2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» (п. 11) зазначається, що встановлюючи наявність або відсутність фактів, суд має свої дії мотивувати та враховувати, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях [150].

В зарубіжному судочинстві при формалізованому підході при оцінці доказів в ході судового слідства частіше за все використовують стандарти «баланс вірогідностей» (a balance of probabilities) та «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt). Стандарт «баланс вірогідностей» передбачає, що слід довести, що факт скоріше був, а ніж не був, тобто суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51% і вище. Баланс вірогідностей оцінюється в абсолютних виразах, тому в ситуації, коли докази оцінені як 50X50 (позивач/відповідач), спір виграє відповідач [28]. В практиці ЄСПЛ можна знайти багато рішень, де суд посилається на «balance of probabilities» для оцінки обставин справи. Наприклад, це стає зрозумілим при вивченні рішення *Benderskiy v. Ukraine* від 15 листопада 2007 р., а у рішенні *J.K. and others v. Sweden* від 23 серпня 2016 р. Суд вказує, що цей стандарт притаманний саме цивільним справам [7]. У практиці національних судів ця методика ще не знайшла широкого застосування. Аналізуючи справи різних років дуже рідко можна зустріти рішення судді, де б застосовувалося формулювання «розумна ступінь достовірності». Так, Верховний Суд України в Постанові від 14 червня 2017 р. у справі №923/2075/15 критикував апеляційний суд за те, що останній «відмовив у стягненні упущеної вигоди на тій лише підставі, що її розмір не може бути встановлений з розумним ступенем достовірності...» [179].

В контексті досліджуваної проблематики необхідно згадати про стандарт доказування «поза розумним сумнівом», що пов'язаний із презумпцією невинуватості. Згадки про цей стандарт можна знайти і в деяких рішеннях ЄСПЛ. Наприклад, у рішенні по справі «Кобець проти України» від 14 лютого 2008 р. суд повторює, що відповідно до його прецедентної практики при оцінці доказів він керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (рішення у справі «Авшар проти Туреччини») [7]. Таке доведення має впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою. Верховний Суд в Постанові від 27 листопада 2018 р. у господарській справі № 914/2505/17 згадує, що принцип оцінки доказів «поза розумним сумнівом» полягає у тому, що розумним є сумнів, який ґрунтується

на певних обставинах та здоровому глузді, впливає зі справедливого та зваженого розгляду всіх належних та допустимих відомостей, визнаних доказами, або з відсутності таких відомостей і є таким, який змусив би особу втриматися від прийняття рішення у питаннях, що мають для неї найбільш важливе значення [175]. В цивільній справі № 668/9918/13 Верховний Суд в Постанові від 11 липня 2018 р. розкритикував посилання на рішення ЄСПЛ щодо доведеності «поза розумним сумнівом» (справа «Ірландія проти Сполученого Королівства»). Суд вказав, що цей стандарт стосується критеріїв доведення вини у кримінальному провадженні щодо злочинів проти життя і здоров'я особи [173].

Зважаючи на невизначеність в цих питаннях, вважаємо, що для усунення протиріч, що виникають у застосування національними судами стандартів доказування, Верховному Суду слід розтлумачити алгоритм застосування стандарту доказування «баланс ймовірностей» (або «розумна ступінь достовірності») в цивільних та господарських справах. Стандарт «поза розумним сумнівом» вже закріплений у Кримінальному процесуальному кодексі України, його застосування визнано у вітчизняній судовій практиці, але зважаючи на його важливість та складність у тлумаченні, цей стандарт було б доцільно більш детально закріпити на законодавчому рівні, наприклад, внести до КПК України наступне формулювання: «Суддя має право приймати всі передбачені законом заходи для усунення розумних сумнівів, що перешкоджають винесенню обґрунтованого рішення у справі». Можливо, Україні більш доцільно йти шляхом законодавчого визначення докладних правил щодо допустимості і доказової сили доказів, як це практикується у деяких європейських країнах, таких, наприклад, як Англія або Румунія.

Проаналізувавши вільну та формальну системи доказування, можна побачити, що вони більше взаємодіють між собою, чим вступають у протиріччя. Теорія формальної оцінки доказів відповідає сучасним принципам судочинства. Якісно новий рівень розвитку українського законодавства, його інтеграція із кращими європейськими стандартами в діяльності судової влади,

не робить формальний підхід неможливим або таким, що істотно впливає на якість правозастосування суддею. Вміле поєднання законодавцем в необхідній кількості вільної та формальної оцінки як передумови формування внутрішнього переконання здатне стати ще однією сходинкою в досягненні позначених сьогодні пріоритетів судочинства, які полягають у всебічному забезпеченні прав і свобод громадян, залучених до цієї сфери.

Впровадження поряд із вільною оцінкою доказів стандартизованого підходу для формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування є частиною глобального наукового процесу пізнання та застосування різних форм судової діяльності. Наприклад, Майк Фромм у статті «Регулювання переговорів про вину в Німеччині: чи може італійський підхід служити зразком для гарантування незалежності німецьких суддів?» розглядає можливість впровадження у практику німецького судочинства італійського паттеггіаменто (*patteggiamento*), тобто такої форми правозастосування італійськими суддями, при якій вони беруть на себе роль наглядових органів під час угод про визнання провини і уважно вивчають угоду сторін без участі в реальних переговорах про визнання провини [8, с. 199]. Ці та інші наукові праці говорять про безперервний пошук оптимального підходу в оцінці доказів та формування внутрішнього переконання судді в країнах, які відносяться до однієї правової сім'ї, але мають певні відмінності у формах застосування права. Рецепція кращих судових практик є амбітним та вкрай важливим завданням і для вітчизняної науки теорії права в контексті реформування судової гілки влади в Україні, орієнтування вітчизняного судочинства на дотримання прав усіх зацікавлених сторін.

Окрім цього, ми бачимо безпосередній та важливий зв'язок між судовою практикою та формуванням внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, особливо при застосуванні окремих положень Європейської конвенції та практики ЄСПЛ. Процес пізнання як основа внутрішнього переконання стосується узагальнення і ретельного вивчення результатів роботи судових органів, а також оцінки помилок, допущених раніше в ході судового

слідства. Саме тому вплив судової практики на формування внутрішнього суддівського переконання є закономірним і природним процесом, що зумовлений прагненням судової системи уніфікувати застосування правових і процесуальних норм, як того вимагає загальноправовий принцип справедливості і рівності усіх перед законом і судом. Вплив судової практики на переконання суддів і прийняття на цій основі рішень постійно зростає. Після 2017 р. суди зобов'язані враховувати рішення нового Верховного Суду, який застосовує нову модельну структуру власних рішень, орієнтуючись здебільшого на практику європейського судочинства, що сприяє кращому сприйняттю та розумінню позицій колегії. Так, у 2019 р. Верховний Суд розглянув майже 102 тисячі справ, загалом за два роки роботи – понад 192 тисячі справ [58, с. 5], а його висновки знайшли своє відображення у багатьох рішеннях нижчих судів. Все це свідчить про взаємовплив і нерозривний зв'язок судової практики і переконання суддів на прийняття остаточного рішення у справі в процесі правозастосування.

Отже, підводячи підсумки пізнання проблематики внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, зазначимо таке.

1. Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування є заснованим на отриманому і оціненому в установленому законом порядку знанням про обставини справи, своєрідним психологічним емоційно-інтелектуальним станом незалежного і самостійного судді як суб'єкта пізнавальної діяльності, що полягає у твердій і свідомій впевненості у правильності умовиводу і прийнятого на його основі рішення, а також готовності здійснювати відповідну діяльність з реалізації права відповідно до принципів судочинства. У процесі правозастосування внутрішнє переконання судді забезпечує формулювання обґрунтованого і виваженого рішення у справі. Суддя керується приписами нормативно-правових актів, власною совістю та моральними імперативами у процесі прийняття остаточного рішення. Внутрішнє переконання судді утворюється на основі доказів, тому їх вільна

оцінки та трактування є небезпечною, як і прийняття рішення на підставі первинного враження.

2. Внутрішнє переконання судді є компонентом реалізації наданих йому прав і обов'язків. Поєднання свободи вибору і вимоги обґрунтованості та неупередженості визначають параметри внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності. Свобода розсуду, що впливає на формування внутрішнього переконання суддів у поєднанні з його незалежністю в процесі правозастосування не означає його свавілля. Вільними можна визнати тільки ті переконання, що відповідають правовому закону, базуються на справедливості і юридичних фактах та доказах, а також у повній мірі відповідають моральним цінностям. Водночас обґрунтованість внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування складає його невід'ємну властивість.

3. Важливим чинником при формуванні внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування як результату пізнання є вільна та формалізована оцінка доказів, що формують альтернативу у підходах до вирішення справи. Для національної практики відправлення правосуддя та реалізації судової влади загалом характерне поєднання застосування і традиційних національних, і загальновизнаних міжнародних особливостей судового розгляду справи. В таких умовах не відбувається абсолютно формальної (стандартизований процес пізнання, що здійснюється на підставі закону, покликаною забезпечити дотримання прав і законних інтересів учасників судочинства) чи абсолютно вільної (творчий процес, що здійснюється людиною) оцінка доказів, а домінує їх раціональне поєднання. Системи вільної та формальної оцінки доказів не є такими, що протистоять один одному, а є категоріями взаємодоповнючими у залежності від характеру справи, що розглядає суддя, її спеціалізації та статусу самого суду.

2.3. Деформація професійної правосвідомості суддів та напрями її подолання як умова підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади

В демократичній державі органи судової влади, здійснюючи правозастосовну діяльність, виконують вкрай важливі завдання, пов'язані із утвердженням правової системи та забезпеченням прав і свобод людини. В основі правозастосовної діяльності органів судової влади закладено суб'єктивне ставлення судді до правової ситуації, детерміноване його психологічними особливостями, знанням права, етичними установками та іншими факторами, які складають зміст професійної правосвідомості.

Тематика правосвідомості завжди була максимально поширеною і популярною серед теоретиків права, які традиційно пов'язують свою зацікавленість цим питанням із роллю правосвідомості як засобу усвідомлення суб'єктами необхідності правомірної поведінки, її ключовим значенням для правопорядку та розбудови держави, а також поширенням різноманітних форм деформації правосвідомості [67, с. 4]. У теорії права існує точка зору, згідно з якою суддя у своїй діяльності досягає мети правосуддя внаслідок дії двох взаємопов'язаних процесів: практичного – правозастосування як реалізація норм права для вирішення юридичного конфлікту та суб'єктивного – в основу якого покладається професійна правосвідомість судді, що наповнює процес розгляду справи аксіологічним змістом, і саме завдяки якій судочинство і стає правосуддям [84, с. 129-130; 199]. Професійна правосвідомість судді відрізняється від масової правосвідомості тим, що вона застосовується у спеціальній сфері судочинства, тому їй не властиві рамки, обмежені загальними уявленнями про теорію права або роль держави в організації суспільних процесів. Однак правосвідомість судді, як і у будь-якого іншого суб'єкта правозастосування, може мати протиріччя, ознаки деформації, що відображаються у критичному ставленні до певних правових ситуацій, а це може призвести до негативних наслідків для існування всієї судової системи.

При дослідженні такого явища, як деформація професійної правосвідомості суддів, визначенні шляхів її подолання для підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади, слід виходити з того, що в процесі становлення та відтворення професійної правосвідомості визначальну роль відіграє *суб'єктивний чинник*. Як справедливо зазначає О. Свіда, сила та незалежність судової системи, а також висока якість та ефективність правосуддя значною мірою залежать від індивідуальності судді, його світогляду, почуття справедливості, юридичної підготовки, професіоналізму та етичних якостей [32]. Однак важливо розуміти, що формування суб'єктивного ставлення до виконання суддею своїх професійних зобов'язань залежить і від зовнішніх факторів, і такий взаємозв'язок також має бути врахований при дослідженнях означеної проблеми. Складна суспільно-політична ситуація, що склалася сьогодні в Україні, сприяє викривленню професійної свідомості суддів. Започаткована судова реформа відбувається на тлі збільшення кількості внутрішніх і зовнішніх загроз для розвитку українського суспільства, держави та особистості. В цих умовах виникає необхідність у пошуку більш дієвих комплексних засобів для подолання деформації професійної правосвідомості суддів, із врахуванням зовнішніх умов проведення судової реформи. Для ефективного розвитку судової гілки влади життєво необхідно, щоб суб'єкти даної професійної групи не просто формально виконували б вимоги законів і підзаконних актів, а були професіоналами своєї справи, володіли глибокими знаннями у галузі права, приймали зважені та законні рішення, оперативно знаходили норми права, необхідні для вирішення конкретної справи, правильно застосовували їх на практиці, керуючись виключно своїми професійними якостями, спираючись на усталені моральні імперативи.

Питання професійної правосвідомості судді неодноразово ставали предметом наукового аналізу багатьох дослідників, які представляють різні галузі права. Означене явище розглядалося з різних точок зору такими зарубіжними та вітчизняними авторами, як І. Воронова, О. Ганзенко,

Л. Герасін, В. Головченко, Ю. Грошевий, С. Гусарев, В. Дудченко, Д. Єрмоленко, Ю. Калиновський, Е. Клімов, М. Козюбра, А. Колодій, В. Коцкулич, Л. Макаренко, С. Максимов, О. Менюк, І. Митрофанов, В. Мухін, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, І. Осика, М. Панов, І. Панчук, І. Поляков, О. Петришин, П. Рабінович, О. Свіда, О. Тодика, Ю. Тодика, М. Требін, М. Цвік, М. Цимбалюк, Ю. Шемшученко та ін. Варто виділити кваліфікаційну наукову працю С. Хопти «Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень» (2017), де автором, окрім іншого, було сфокусовано увагу на дослідженні сутності деформацій професійної правосвідомості судді, виявлення причин, що обумовлюють їх виникнення, а також виокремлення шляхів подолання причин та умов деформацій професійної правосвідомості судді [191, с. 189]. Цікавими виявилися погляди І. Панчук, викладені автором у статті «Загальні риси професійної правосвідомості суддів» (2013). Водночас можна помітити надмірну «теоретизованість» у дослідженнях професійної правосвідомості суддів, відсутність в цих та інших роботах комплексного підходу до подолання за допомогою оперативних практичних засобів такого негативного явища, як деформація професійної правосвідомості суддів. Зважаючи на динаміку проведення в Україні судової реформи, ключовою ланкою якої є підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади, теоретико-правовий аналіз деформації професійної правосвідомості судді під різними кутами зору, при одночасному дослідженні взаємопов'язаних об'єктивно-суб'єктивних чинників, виявляється сьогодні вкрай корисним і важливим завданням. Особливо це актуально для науки теорії права, адже у загальнотеоретичному розумінні деформація професійної правосвідомості судді віддзеркалює сутність психологічного, соціологічного та юридичного осмислення змісту цього феномену. Крім цього, теоретико-правове пізнання зазначених питань є якісною передумовою трансформації наявних досліджень у практичну площину, особливо враховуючи той аргумент, що подолання

деформації професійної правосвідомості судді є безумовним фактором підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади.

Певні орієнтири для наукових досліджень деформації професійної правосвідомості суддів, формування уявлення про цей феномен, закладають прийняті норми міжнародного та національного законодавства, що регулюють сферу судочинства. Так, відповідно до пункту 10 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну підбору і кваліфікацію в галузі права [139]. Кодекс суддівської етики, прийнятий XI з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року, говорить, що суддя повинен бути прикладом неухильного дотримання верховенства закону та присяги, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою посилення довіри громадськості до доброчесності, незалежності, неупередженості та справедливості суду (стаття 1) [92; 147]. Процитовані та інші норми міжнародного та внутрішнього законодавства дають змогу припустити, що для вирішення питань подолання деформації професійної правосвідомості суддів існує достатня правова основа. Головною проблемою виявляється не відсутність відповідних норм відносно формування професійної правосвідомості суддів, подолання її деформації як умови правозастосовної діяльності органів судової влади, а їх практична реалізація, чим і повинна займатися вітчизняна правова наука у щільній кооперації із законодавцем.

Звернення уваги на суб'єктивні чинники у механізмі формування професійної правосвідомості судді, їх впливу на правозастосовну діяльність органів судової влади, є ключовим питанням при визначенні шляхів подолання проблеми деформації професійної правосвідомості. Неправильна (помилкова) оцінка нормативних приписів, внаслідок чого виробляється спотворене внутрішнє ставлення до них, що втілюється у певних поведінкових реакціях та рішеннях, є наслідком збою системи суб'єктивного сприйняття судового процесу. Якщо більш детально звернутися до цього визначення, то мова,

ймовірно, повинна йти про незнання, нерозуміння або ігнорування суддями чинного міжнародного та національного законодавства, роз'яснень, що містяться в постановах і рішеннях Верховного Суду (Пленуму ВС); в недоліках професійної підготовки суддів; їх прямої чи опосередкованої зацікавленості, симпатії і антипатії, політичних і релігійних поглядах, недостатньому культурному і освітньому рівні; втрати почуття справедливості; прихильності до будь-яких місцевих традицій, поглядів тощо [93]. Цілком очевидно, що перераховані чинники судових помилок є причиною можливого спотворення професійної правосвідомості суддів. Однак немає впевненості у тому, що через зазначені чинники суддя як суб'єкт правозастосування перестає сприймати і усвідомлювати сенс правових приписів, а також втрачає здатність правильно їх застосовувати. У даному випадку професійна правосвідомість сформована, але спотворюється під впливом суб'єктивних і об'єктивних факторів, які і впливають на прийняття рішення.

У поєднанні з іншими елементами (правова поведінка, правова інтуїція, правові почуття тощо) професійна правосвідомість судді в процесі правозастосування утворює *правову позицію*. Можна припустити, що правова позиція є *наслідком* професійної правосвідомості судді в її динамічному виразі при вирішенні конкретного правового завдання в рамках правозастосовної діяльності. Тому, деформація професійної правосвідомості судді об'єктивно призводить до виникнення вад у правовій позиції судді, а це, як нам здається, є більш небезпечним явищем. Так, згідно із законом, правова позиція суддів більш високого правового статусу та, відповідно, більш високої кваліфікації (суддів Верховного Суду) є прикладом для інших суддів, які працюють на місцях та мають враховувати ці роз'яснення. Таким чином, деформація професійної правосвідомості судді може призвести до виникнення корінних проблем у національній системі судочинства, що негативним чином впливає на процес розбудови засад правової держави.

У свою чергу, визначення теоретичного поняття *деформація професійної правосвідомості судді*, при наявності загального уявлення що таке професійна

правосвідомість юриста, не є надважким завданням. Досліджуючи питання деформації професійної правосвідомості багато вітчизняних авторів зауважують на тому, що у правознавстві дотепер не склалося єдиної теорії цього явища і відсутнє чітке визначення його поняття [92; 145, с. 216; 191, с. 190]. У наукових дослідженнях можна побачити навіть спроби замінити поняття «деформація» на інші варіанти.

Соціологи розуміють професійну деформацію судді як особливу форму відображення правової дійсності, що є елементом індивідуальної свідомості та складається із системи взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, погляди та уявлення судді про діюче та бажане право, є рушійною силою дій у правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки останнього [97; 191, с. 191-192]. Найбільш розширені варіанти поняття «деформація професійної правосвідомості» зустрічаються у роздумах дослідників, які представляють різні галузі правової науки. Так, у дисертації В. Мухіна дається авторське визначення деформацій професійної правосвідомості як викривлень раціональних, емоційних або (і) вольових компонентів її змісту, які унеможливають або суттєво ускладнюють ефективну професійно-юридичну діяльність [133, с. 3].

Вагомим для нашого дослідження є точка зору на визначення деформації професійної правосвідомості саме судді. Л. Герасіна, М. Панов та М. Требін визначають деформацію професійної правосвідомості судді як соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і відображають негативне ставлення останнього до діючого права, законності і правопорядку [145, с. 217-218]. Ю. Калиновський зауважує на тому, що деформація професійної правосвідомості судді є викривленням форми і змісту правових настанов, навичок і звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності судді та його дискурсивних практиках [81, с. 218-219], а С. Хопта розглядає це явище як зміни її стану під впливом

зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у судді формується перекручена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних правових наслідків [97; 191, с. 195]. Викладені роздуми надають цілковите уявлення про деформацію професійної правосвідомості судді; більш важливим є, на нашу думку, застосування правильного методологічного підходу при дослідженні професійної правосвідомості судді, визначення шляхів подолання її деформації в контексті правозастосовної діяльності органів судової влади.

Аналізуючи вагомий доробок із дослідження питань правосвідомості, професійної правосвідомості як окремого явища та безпосередньо професійної правосвідомості суддів, можна помітити, що наукове пізнання професійної правосвідомості відбувається переважно із застосуванням статичного підходу. Такий підхід призводить до виникнення однотипної структури робіт на цю тему: авторами досліджуються філософські витoki професійної правосвідомості, її види, формулюється визначення професійної правосвідомості, окреслюються шляхи подолання деформації професійної правосвідомості. Однак статичний підхід при опрацюванні цих питань не враховує специфіку суб'єкта права, його місце і роль у побудові правової держави та розвитку правової системи. Судді, як ми вже зазначали, також входять до переліку суб'єктів-носіїв професійної правосвідомості, також, як і представники інших юридичних професій, мають ознаки її деформації, однак роль суддів та характер суддівської діяльності, що має вираз, зокрема, у правозастосуванні, вимагає звернення до динамічних показників розвитку і, відповідно, деформації професійної правосвідомості, змушує шукати інші підходи для визначення шляхів нейтралізації цього негативного явища.

Опрацювання питань деформації професійної правосвідомості суддів із врахуванням динамічних показників, вироблення правових рецептів її подолання саме в контексті правозастосовної діяльності органів судової влади, дозволяє по іншому поглянути на цю проблему. В одній із публікацій

В. Коцкулич формулює пропозицію ввести у вжиток такі поняття, як «ідеальна правосвідомість» та «трансформація правової свідомості судді» [114, с. 157-158], що зайвий раз підкреслює корисність динамічного підходу при дослідженні цього правового феномену. Визнання рухливості такого явища, як «професійна правосвідомість суддів» призводить до появи нових, прогресивних засобів для подолання її деформації.

Деформована, позитивна та ідеальна правосвідомість судді є її станами, а деформація і коригування у напрямку до ідеальної, у свою чергу, є процесами, які у сукупності являють собою трансформацію правової свідомості судді. Деформація правосвідомості судді є станом викривленого, дефективного усвідомлення правової дійсності та являє собою не лише результат ряду факторів і причин, а й, насамперед, процес, який відбувається у зв'язку з такими причинами. Внаслідок цих обставин у свідомості судді відбувається певне спотворення цінностей і моральних установок, що призводить до змін в усвідомленні ним правової дійсності [115, с. 14]. Розкриття сутності та змісту деформації професійної правосвідомості суддів потребує розкриття форм її зовнішнього прояву.

У науковій та навчальній літературі пропонуються різні класифікаційні критерії та види форм і причин деформації професійної правосвідомості правників. Основними формами є: правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий радикалізм, правовий популізм, правовий конформізм та багато інших. Вказані форми деформації професійної правосвідомості судді в тій чи іншій мірі проявляються і впливають на процес судового правозастосування, позначаються на якості судового процесу.

При цьому деформація суддівської правосвідомості як різновиду професійної, не означає відсутність правових поглядів, ідей, уявлень, вона безперечно передбачає їх наявність та спотворення, і, більше того, означає зміну інших характеристик судді як особистості. Деформація призводить до спотворення права не лише у самій свідомості судді (внутрішній критерій), але й знаходить своє відображення у правовій дійсності, здійснюючи таким чином

вплив не лише на учасників судового процесу, але й на суспільство в цілому (зовнішній критерій). Спотворення правових уявлень та ціннісних орієнтацій, а також видозміна сутності права у свідомості судді, накладають свій відбиток на всі сфери суспільного життя [114, с. 158]. Наслідки цього є небезпечними, оскільки сприяють порушенню інтересів держави, суспільства і людини.

Множинні фактори, які трансформують професійну правосвідомість не отримали комплексної систематизації, з огляду на їх динамічний та непередбачуваний характер. Але в узагальненому вигляді до них можливо віднести соціальні, політичні, економічні, психологічні, інформаційні та ін. Залежно від свого походження та спрямування фактори поділяються на внутрішні і зовнішні.

До зовнішніх факторів деформації правосвідомості судді пропонується відносити непослідовну і неефективну державну політику; соціальне напруження, економічну кризу; збройний конфлікт і пов'язані з ним соціально-психологічні наслідки; недоліки правничої освіти та практичної підготовки тощо. До внутрішніх факторів деформації правосвідомості судді, на наш погляд, можна віднести соціально-психологічні причини та психофізіологічні причини.

Визначальним питанням у механізмі формування професійної правосвідомості судді є визначення шляхів подолання її деформації як умова підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади. Мова йде про вплив на зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на зміну професійної правосвідомості. Оперативний вплив на прояви деформації професійної правосвідомості суддів, обумовленої дією зовнішніх та внутрішніх факторів, необхідний для підвищення рівня правозастосовної діяльності. Немає сумніву, що ефективність правозастосовної діяльності як різновиду юридичної діяльності обумовлена сформованістю позитивної професійної правосвідомості суб'єктів.

Деформація професійної правосвідомості судді обумовлює протиправну, помилкову чи неякісну правозастосовну діяльність, призводить до зниження

іміджу судової влади загалом. Удосконалення та гармонізація професійної правосвідомості суддів уможлиблює високоякісну правозастосовну діяльність, що оцінюється суспільством позитивно. Якщо у професійній правосвідомості судді виявляться ознаки викривлення, правозастосовна діяльність трансформується в протиправну. Деформація раціонально-ідеологічних компонентів професійної правосвідомості суддів є основною причиною помилок у правозастосовній діяльності.

З цього випливає висновок, що одним із дієвих шляхів подолання деформації професійної правосвідомості суддів як умови підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади є якісне навчання суддів, підвищення їх кваліфікації у спеціальних закладах освіти.

У процесі формування професійної правосвідомості судді раціональним фундаментом є спеціальні фахові знання у сфері права, зокрема правового регулювання та правозастосування тощо. Відповідні знання та навички, спеціальні і загальні компетентності у суддів формуються під час здобуття правничої освіти. На початкових етапах формування професійної правосвідомості майбутні судді набувають ідеальних знань про право та його застосування на практиці. Однак у процесі практичної правозастосовної діяльності судді набувають розуміння вад правової системи, недоліків чинного законодавства і практики його реалізації, варіантів уникнення відповідальності.

Правильне застосування отриманих знань є вагомим запобіжником появи та прояву ознак деформації професійної правосвідомості суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади. Наявність у правозастосовній діяльності судових помилок є наслідком спотворення професійної правосвідомості суддів.

Проте, суддя, який є суб'єктом правозастосування, не перестає усвідомлювати й розуміти зміст вимог законодавства, а також не втрачає уміння правильно їх застосовувати, оскільки володіє достатніми рівнем знань та навичок (про що свідчить результат кваліфікаційного іспиту). У цьому випадку сформована професійна правосвідомість деформується під впливом

зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на прийняття рішень. Тому, необхідно своєчасно виправляти вади професійної правосвідомості суддів, що потребує поглибленого розуміння її структури.

Визнаючи справедливість існування наведених компонентів правосвідомості, враховуючи вагомість суб'єктивного фактору у правозастосовній діяльності, одним із дієвих кроків на шляху подолання деформації професійної правосвідомості суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової є розвиток психологічного елементу професійної правосвідомості судді, що має вираз у визначенні психологічного стану судді (кандидата на цю посаду), а також якісної психологічної підтримки вже діючих суддів.

Досліджуючи питання впровадження психологічної підтримки в судову систему, О. Свіда пропонує реалізовувати цей процес шляхом: а) комплексної психологічної оцінки осіб, які бажають стати суддями, що передбачено Концепцією вдосконалення системи правосуддя для забезпечення справедливого судового розгляду в Україні відповідно до європейських стандартів (затверджених у 2006 р.); б) виділення приміщень у будинках для спеціальних приміщень психологічного розвантаження (передбачених відомчими будівельними нормами «Проектування будинків місцевих судів», затвердженими Радою суддів України 17 березня 2005 р.) [32]. Дійсно, в розвинених західних країнах успішна робота судової влади значною мірою залежить від ефективної системи психологічної підтримки. Відповідно до спеціальних навчальних програм з юридичної психології та криміналістичної психології щорічно університети готують сотні кваліфікованих психологів, які спеціалізуються на наданні допомоги суддям.

З аналізу чинного законодавства витікає, що питання розвитку психологічного елементу професійної правосвідомості судді в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади не відпрацьовані на належному рівні. Зокрема, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не вимагає, щоб кандидати на посаду судді мали певні психологічні риси, що

забезпечують їхню здатність протистояти професійній деформації. Законодавчий орган обмежився твердженням, що посаду професійного судді не можна рекомендувати особам, які «мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя» (п. 2 ч. 2 ст. 69 Закону) [151], однак перелік таких специфічних захворювань не передбачається жодним нормативним актом. Актуальність цих питань зросла у зв'язку з прийняттям Концепції вдосконалення судової влади для встановлення справедливого судового розгляду в Україні згідно з європейськими стандартами, в якій зазначається, що «рішення рекомендувати людину на посаду судді повинно бути прийнятим Вищою кваліфікаційною комісією суддів з урахуванням результатів ... психологічного тестування ... кандидата» (пункт 3 розділу VI. Добір і кваліфікація суддів) [149]. Вважаємо, що ці питання потребують більш чіткого законодавчого врегулювання, зокрема шляхом внесення доповнень в Закон України «Про судоустрій та статус суддів». Так, п. 2 ч. 2 ст. 69 Закону можна деталізувати наступним формулюванням: «мають хронічні психічні чи інші захворювання, перелік яких визначають фахівці відповідного профілю установ органів охорони здоров'я, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя». Відповідно, Міністерству охорони здоров'я України необхідно розробити перелік таких захворювань, затвердивши його наказом.

Соціологічні елементи, які можуть спричинити деформацію професійної правосвідомості судді в процесі правозастосовної діяльності, можна віднести до елементів зовнішнього прояву. За роки незалежності судова гілка влади отримувала та продовжує отримувати критику на свою адресу. Недостатній рівень довіри до діяльності суддів обумовлений, у тому числі, деформацією їх правосвідомості, низьким рівнем правової культури і загальною, традиційною для українців, недовірою до публічних інститутів.

Соціум також впливає на деформацію соціально-психологічної складової професійної правосвідомості суддів. До таких факторів слід віднести несформованість стійких моральних імперативів в соціумі, прогресування

стереотипів та дискримінації, соціальне напруження, толерування корупції тощо. Все це сприяє розвитку формалізму у здійсненні правосуддя. Якісно сконструйована професійна правосвідомість судді проявляється у сформованому прагненні до справедливості і законності, домінуванні високих моральних якостей, що відповідають рівню суспільних очікувань від судової влади.

Психологічна основа правосвідомості судді також якісно трансформується під впливом суспільних переконань, активізму інститутів громадянського суспільства, демократизації держави і зміцнення верховенства права. Для того, щоб здійснення судової функції було ефективним необхідно ряд умов: у кожній державі розуміння правової природи суду, його місця, ролі та значення в системі органів державної влади повинно бути однаковим та чітким; суспільна думка щодо правосудності судових рішень повинна характеризуватись довірою до органів судової влади та вірою у справедливість таких рішень; доступ до правосуддя повинен бути не лише декларативним, а й мати практичні шляхи реалізації; виходячи з вимог, які ставить суспільство перед державою, політика відбору суддів повинна мати своєю метою здійснення раціонального кадрового забезпечення; фінансування судової системи повинно бути достатнім та доцільним [115, с. 13]. В таких умовах гармонізується внутрішнє ставлення суддів до своєї професії.

Деструктивно впливає на неї військово-політична ситуація в державі, об'єктивні економічні чинники.

Домінування емоційної сфери над раціональною може призвести до ірраціональних, неправильних суджень, рішень і висновків. Емоційна складова професійної правосвідомості проявляється в комунікаційній діяльності судді, яка полягає в збиранні необхідних доказів шляхом спілкування з учасниками судового процесу. Водночас неприпустимо захищати правопорушення доцільністю заходів – це лише саме і є ознакою деформованості психологічної складової професійної правосвідомості судді, що призводить до недоліків у правозастосовній діяльності.

Поліпшення соціальних умов в державі і суспільстві стане вагомим, стратегічним чинником у подоланні деформації професійної правосвідомості суддів для підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади. Сприятливе зовнішнє середовище здатне виправляти викривлення психічної та емоційної системи сприйняття суб'єктом права в цілому. Правова свідомість дає можливість судді оцінювати чужі і власні дії з якісної і змістовної сторін в моральних ціннісних категоріях, зіставляти аналізовані явища з еталоном, управляти поведінкою і комунікаціями. Однак, коли вимоги юридичних норм сприймаються виключно як зовнішні, сторонні, і суддя ставиться до них байдуже, формально, або присутній негативний емоційний відгук, то виникає загроза вчинення правопорушень, ігнорування юридичних обов'язків. Тому деформація професійної правосвідомості судді є не тільки внутрішньою проблемою судової гілки влади. Викривлення позитивного уявлення права, формальне або неохайне виконання власних обов'язків суддею, негативним чином впливає на формування повсякденної правосвідомості інших суб'єктів.

Правова позиція суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади формується в результаті дії професійної правосвідомості, є частиною такого явища та ефективним засобом у подоланні деформації професійної правосвідомості цієї категорії службовців. Професійні якості суддів передбачають високий рівень майстерності і можливість гідно представляти свою правову позицію, але для такої здатності правову позицію треба виховувати, вміти втілювати її в словесних дискусіях та формулюваннях, не ховаючись за спеціальну термінологію, треба самому бути абсолютно впевненим у своїй правоті, і ця впевненість має базуватися на системі якісних доказів у справі, сконцентрованих у процесуально вивірених джерелах.

Багато соціально-психологічних елементів правосвідомості складається на підсвідомому рівні і визначає поведінку судді в ситуації застосування права. Аналогічним чином підсвідомо такі компоненти здатні негативно трансформуватися незалежно від волі особи під впливом зовнішніх соціальних

чинників. Важливим юридичним елементом професійної правосвідомості суддів, який здатен протистояти цьому, є правова інтуїція. Правова інтуїція характерна переважно для англосаксонського типу застосування права, коли вирішення конкретної ситуації залежить від якості самого суб'єкта правозастосування, у першу чергу це стосується суддів. Загалом, вплив певного типу правової системи на механізм дії професійної правосвідомості судді в процесі застосування ним норм права є перспективним напрямком наукових досліджень. На нашу думку, тенденція до поглинання національною правовою системою деяких елементів англосаксонського типу правозастосування може позитивним чином вплинути на формування професійної правосвідомості судді, зокрема такого важливого елементу правосвідомості як правова інтуїція.

Синтез психологічних, соціологічних та юридичних елементів професійної правосвідомості судді в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади формує культуру правосуддя. Можна припустити, що саме наявність культури правосуддя виступає універсальним засобом подолання деформації професійної правосвідомості судді.

Найважливішим індикатором розвиненості судової влади є високий рівень правової культури та правосвідомості фахівців судової системи, зокрема, і умовою якісної правозастосовної діяльності. У вітчизняній правовій науці та практиці досі не сформовано єдиного, універсального і комплексного розуміння категорії «культура правосуддя». Це обумовлено складністю і змістовною різноманітністю цього правового явища.

Забезпечення культури правосуддя має бути складовою судової реформи, що відбувається в Україні. Це сприяє гармонійному поєднанню інтересів особистості, суспільства і держави, а також допоможе подолати деформацію професійної правосвідомості судді у процесі правозастосовної діяльності органів судової влади.

Враховуючи, що від якості судових рішень залежить рівень забезпечення прав, свобод та інтересів громадян, саме злагоджена і гармонійна робота суддів потребує системної уваги. Наразі суттєве перевантаження суддів поначається

на якості їх роботи і деформує їх професійну правосвідомість. Актуальною є розробка та реалізація ефективних заходів, спрямованих на забезпечення якісного, послідовного та ефективного виконання суддями своїх професійних обов'язків із застосування норм права, насамперед, через вирішення незадовільної кадрової ситуації. Крім того, соціально-психологічні та юридичні складові професійної правосвідомості судді однаково важливі для належного функціонування судової системи і, особливо, реалізації правозастосовної діяльності. Однак, такі елементи складно поєднувати в межах єдиного механізму формування культури правосуддя.

Під поняттям «культура правосуддя» пропонується розуміти структуровану систему важливих для здійснення судової влади складових, які суттєвим чином впливають на процес відправлення правосуддя та визначають зміст і характер правозастосовної діяльності органів судової влади. Культура правосуддя є цілісною системою, функціональною і динамічною. Її структурною частиною є культура правовідносин у сфері відправлення правосуддя. Суб'єктом культури правосуддя є судді, тому при науковому осмисленні механізму подолання деформації їх професійної правосвідомості у процесі правозастосування першочергово слід аналізувати зміст складових такої культури.

Правова культура судді базується на загальній культурі людини. Етичні категорії гідності і честі займають особливе місце в структурі моральної свідомості в судочинстві, оскільки вони стосуються і внутрішнього світу людини, і є основою моральної культури особистості. Іншою складовою частиною етико-правової основи, що покликана забезпечити правильне застосування чинного законодавства суддею, є його особисті моральні настанови, його прагнення поважати і дотримуватися закону [197, с. 188-189]. Культура правосуддя визначається професійними якостями, які формуються у суддів. Безумовно на неї впливають процесуальні правовідносини, в яких суддя наділений імперативно-владними повноваженнями. Складовою правової

культури судді є судовий етикет, як вид корпоративного етикету. Його рівень і якість впливають на престиж судової влади безпосередньо.

Отже, дослідивши питання деформації професійної правосвідомості суддів, її вплив на правозастосовну діяльність органів судової влади, можна сформулювати наступні висновки.

1. Професійна правосвідомість судді є невід'ємним критерієм ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади. Актуальність розгляду правосвідомості судді в рамках заявленої теми обумовлена теоретичною та практичною значимістю проблемних питань, пов'язаних з пошуком шляхів підвищення ефективності правозастосовної діяльності, в тому числі питань розробки дієвих механізмів щодо попередження деформації професійної правосвідомості у судді як одного з показових суб'єктів правозастосування.

2. В загальному розумінні професійну правосвідомість уявляють як правову свідомість, яка складається у певних суб'єктів в ході спеціальної підготовки, а також в процесі використання і застосування ними правових норм на практиці. Деформація професійної правосвідомості суддів зумовлена специфікою правової свідомості суб'єктів певної професійної групи. Однак професійна правосвідомість суддів, на відміну від правосвідомості адвокатів, нотаріусів, представників правоохоронного блоку, особливо в контексті правозастосовної діяльності органів судової влади, являє особливий інтерес, оскільки дані суб'єкти покликані забезпечувати стабільний розвиток права, правової системи, створювати умови для забезпечення прав і свобод громадян України, і більш того, виступати в своїй діяльності гарантами суверенітету держави.

3. Деформацію професійної правосвідомості суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати як складне, специфічне явище, що включає значну кількість неформальних факторів. На якість правозастосовної діяльності органів судової влади впливає рівень та якість професійної правосвідомості суддів. Необхідним є запобігання та

подолання деструктивних світоглядних, ідеологічних, соціально-психологічних, поведінкових якостей судді, що можуть впливати на правозастосування. Вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, середовища, в якому знаходиться суддя, впливають на його професійну діяльність щодо застосування норм права. Основним фактором, що позначаються на якості судового правозастосування і винесених рішень є суттєве перевантаження суддів та брак кадрів. Правозастосування здійснюється в різних сферах, з різною метою і різними суб'єктами, але саме через відправлення правосуддя воно стає кінцевим етапом у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Це вимагає поглибленої профпідготовки, навичок і знань високого рівня, а також володіння мистецтвом вирішення конфліктів загалом. Деформація професійної правосвідомості суддів у правозастосовній діяльності органів судової влади обумовлює непередбачуваний результат, що не відповідає принципам правозастосовної діяльності.

4. При визначенні напрямів подолання деформації професійної правосвідомості суддів як умови підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади слід уявляти масштаби сучасної правової кризи, ситуацію, що склалася у вітчизняному судочинстві, орієнтуватися на суспільно-політичний стан. Реформи, що проводяться в Україні суттєво впливають на правову і духовну культуру населення, особливо на гостро їх вплив позначається на експертному середовищі. Хоча такий вплив переважно конструктивний, має місце і деформація правосвідомості. Тому, подолання деформації професійної правосвідомості суддів слід розглядати як комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на зміну психологічних та юридичних установок судді як конкретної особистості, яка застосовує право, вершить правосуддя.

5. Сучасні обставини становлення правової держави диктують необхідність підвищення індивідуальної правосвідомості суддів шляхом формування переконаності в цінності права. Особливий акцент при подоланні деформації професійної правосвідомості суддів як умови підвищення

ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади слід робити на якісну підготовку майбутніх суддів у закладах освіти, психологічну підтримку вже діючих суддів та формування загальної культури правосуддя. Розвиток важливих для діяльності судової влади елементів і факторів, включаючи професійну правосвідомість, які суттєвим чином впливають на процес відправлення правосуддя та визначають характер правозастосовної діяльності органів судової влади, неможливий без врахування психологічних, соціологічних та юридичних елементів професійної правосвідомості судді. На підвищення правової культури та правової свідомості суддів впливає поглиблення їх комплексного орієнтування щодо правових цінностей та їх застосування у професійній діяльності. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів взаємозалежить від розбудови правової держави і формування громадянського суспільства, забезпечення національних інтересів.

Висновки до другого розділу

1. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади – це логіко-комунікативний процес в судовій діяльності, що є важливою частиною впливу судді на вирішення конкретної справи шляхом застосування права в усіх його проявах. З цих позицій аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади постає як динамічне явище, рухливий конструкт з точки зору методологічної процедури правового розсуду, пов'язаного із вирішенням справи по суті, що підлягає коригуванню в залежності від зміни самого об'єкту – права. Аргументацію у правозастосовній діяльності органів судової влади точки зору теорії права можна розглядати як: а) наукову категорію; б) концептуальну область знання; в) методолого-методичну процедуру. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади є одним із основних методів в судовій юридичній практиці, тим способом переконання, якому притаманні раціональний характер, соціальна і

діалогічна обумовленість, вербальна та письмова форма вираження. Актуальним у рамках методології правничої діяльності є оновлення концепції та практики застосування методу аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади, в тому числі як форми юридичного мислення.

2. Ознаками аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади є: використання аргументації у рамках правових відносин за участі суду; врегулювання відносин між суб'єктами права в межах судочинства; здійснення аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади у зв'язку із конкретною юридичною ситуацією; наведення правових аргументів. Наведені ознаки аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади дозволяють розглядати це явище з точки зору теорії права як діяльність судді та інших учасників судового процесу, що пов'язана з приведенням правових доводів, їх оцінкою та виробленням правового результату. Відповідно до такого підходу аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади має власну структуру, яка включає наступні складові: 1) учасників правозастосовної діяльності органів судової влади; 2) розумовий процес застосування аргументації (доведення тези, надання доводів і приведення аргументів); 3) засоби доказування – фактичні дані та їх джерела; 4) інші елементи правозастосовної діяльності органів судової влади. У свою чергу, кожен з цих елементів також має складну структуру, а фактори судової аргументаційної ситуації мають тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість.

3. Основою формування внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності є переважно вільна оцінка доказів, однак це не виключає застосування певного алгоритму в зумовлених законом випадках. Внутрішнє переконання суддів у правозастосовній діяльності органів судової влади є заснованим на отриманому і оціненому в установленому законом порядку знанням про обставини справи, своєрідним психологічним емоційно-інтелектуальним станом незалежного і самостійного судді як суб'єкта пізнавальної діяльності, що полягає у твердій і свідомій впевненості у правильності умовиводу і прийнятого на його основі рішення, а також

готовності здійснювати відповідну діяльність з реалізації права відповідно до принципів судочинства. У процесі правозастосування внутрішнє переконання судді забезпечує формулювання обґрунтованого і виваженого рішення у справі. Суддя керується приписами нормативно-правових актів, власною совістю та моральними імперативами у процесі прийняття остаточного рішення. Внутрішнє переконання судді утворюється на основі доказів, тому їх вільна оцінки та трактування є небезпечною, як і прийняття рішення на підставі первинного враження.

4. Поєднання свободи вибору і вимоги обґрунтованості та неупередженості визначають параметри внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності. Свобода розсуду, що впливає на формування внутрішнього переконання суддів у поєднанні з його незалежністю в процесі правозастосування не означає його свавілля. Вільними можна визнати тільки ті переконання, що відповідають правовому закону, базуються на справедливості і юридичних фактах та доказах, а також у повній мірі відповідають моральним цінностям. Водночас обґрунтованість внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування складає його невід'ємну властивість. Важливим чинником при формуванні внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності як результату пізнання є вільна та формалізована оцінка доказів, що формують альтернативу у підходах до вирішення справи. Для національної практики відправлення правосуддя та реалізації судової влади загалом характерне поєднання застосування і традиційних національних, і загальновизнаних міжнародних особливостей судового розгляду справи. В таких умовах не відбувається абсолютно формальної (стандартизований процес пізнання, що здійснюється на підставі закону, покликаного забезпечити дотримання прав і законних інтересів учасників судочинства) чи абсолютно вільної (творчий процес, що здійснюється людиною) оцінка доказів, а домінує їх раціональне поєднання. Системи вільної та формальної оцінки доказів не є такими, що протистоять один одному, а є категоріями взаємодоповнючими у

залежності від характеру справи, що розглядає суддя, її спеціалізації та статусу самого суду.

5. Професійна правосвідомість судді є невід'ємним критерієм ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади. Деформацію професійної правосвідомості суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати як складне, специфічне явище, що включає значну кількість неформальних чинників. На якість правозастосовної діяльності органів судової влади впливає рівень та якість професійної правосвідомості суддів. Необхідним є запобігання та подолання деструктивних світоглядних, ідеологічних, соціально-психологічних, поведінкових якостей судді, що можуть впливати на правозастосування. Вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, середовища, в якому знаходиться суддя, впливають на його професійну діяльність щодо застосування норм права. Основним фактором, що позначаються на якості судового правозастосування і винесених рішень є суттєве перевантаження суддів та брак кадрів. Правозастосування здійснюється в різних сферах, з різною метою і різними суб'єктами, але саме через відправленні правосуддя воно стає кінцевим етапом у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Це вимагає поглибленої профпідготовки, навичок і знань високого рівня, а також володіння мистецтвом вирішення конфліктів загалом. Деформація професійної правосвідомості суддів у правозастосовній діяльності органів судової влади обумовлює непередбачуваний результат, що не відповідає принципам правозастосовної діяльності.

6. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів слід розглядати як комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на зміну психологічних та юридичних установок судді як конкретної особистості, яка застосовує право, вершить правосуддя. Сучасні обставини становлення правової держави диктують необхідність підвищення індивідуальної правосвідомості суддів шляхом формування переконаності в цінності права. Особливий акцент при подоланні деформації професійної правосвідомості

суддів як умови підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади слід робити на якісну підготовку майбутніх суддів у закладах освіти, психологічну підтримку вже діючих суддів та формування загальної культури правосуддя. Розвиток важливих для діяльності судової влади елементів і факторів, включаючи професійну правосвідомість, які суттєвим чином впливають на процес відправлення правосуддя та визначають характер правозастосовної діяльності органів судової влади, неможливий без врахування психологічних, соціологічних та юридичних елементів професійної правосвідомості судді. На підвищення правової культури та правової свідомості суддів впливає поглиблення їх комплексного орієнтування щодо правових цінностей та їх застосування у професійній діяльності. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів взаємозалежить від розбудови правової держави і формування громадянського суспільства, забезпечення національних інтересів.

ВИСНОВКИ

1. Правосуддя визначають як процес та як ідеал, досягнення якого надає можливість визнати державу демократичною та правовою. Правозастосовну діяльність органів судової влади слід розглядати як форму застосування права; як основний напрям діяльності органів судової влади; як засіб досягнення правосуддя. Правозастосовна діяльність органів судової влади – це правомірна та творча діяльність органів судової влади, спрямована на захист прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права відповідно до встановлених чинним законодавством організаційних та процесуальних вимог. У разі наявності творчої складової у процесі застосування норм права органами судової влади у межах чинного законодавства їх функції набувають демократичного змісту, оскільки у випадках виключно технічного застосування норм права можливе нівелювання принципів справедливості, гуманізму та інших, що виступають фундаментом правозастосовної діяльності. Сутністю правозастосовної діяльності органів судової влади є здійснення правосуддя. За змістом правозастосовна діяльність органів судової влади є різновидом юридичної діяльності держави та має відповідні ознаки: багатоплановість, темпоральні та просторові властивості (обмеження), офіційний та публічний характер тощо. Відповідно до чинного законодавства, за формою, правозастосовна діяльність органів судової влади здійснюється у певних процесуальних та організаційних формах судами різних рівнів.

2. Правозастосовна діяльність органів судової влади – багатовекторна державно-правова проблематика, що постійно виступає об'єктом для: пізнання правниками-теоретиками; обговорення юристами-практиками. Здійснення комплексного опрацювання доктринальних джерел філософського, соціологічного, психологічного, історичного, юридичного та іншого напрямку надало можливість систематизувати їх в групи, що стали фундаментом у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, в яких:

- 1) вивчалися загальнотеоретичні питання застосування права;
- 2) розглядалася

проблематика функціонування органів судової влади (правосуддя, легітимація, відкритість та прозорість, ефективність діяльності суду тощо); 3) розглядалися проблеми правозастосовної діяльності органів судової влади. Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень надав можливість виокремити напрями, що характеризуються фрагментарністю у пізнанні правозастосовної діяльності органів судової влади, проте є актуальними для забезпечення правосуддя в Україні в сучасних умовах модернізації правової системи: забезпечення єдності правозастосовної діяльності органів судової влади в умовах імплементації міжнародних норм у національне законодавство; систематизація та застосування принципів правозастосовної діяльності органів судової влади; професійна правосвідомість судді як невід'ємний елемент ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади; деформація професійної правосвідомості у судді; проблеми формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування та шляхи їх подолання; аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади та ін. Саме останній напрям є найменш дослідженим (хоча загальним питанням аргументації присвячено достатньо уваги) й таким, що системно викликає дискусії серед представників юридичної професії, політиків та суспільства у цілому.

3. Методологічні засади правозастосовної діяльності органів судової влади не отримали належного теоретичного обґрунтування у наукових дослідженнях. Метою методології дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади є пізнання принципів, підходів, методів, засобів, прийомів, за допомогою яких набувається й обґрунтовується нове знання в цій сфері. Поняття «методологія дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади» визначено як сукупність елементів, що є теоретико-концептуальною основою та інструментарем для дослідження правозастосовної діяльності органів судової влади з метою практичного впливу на існуючу дійсність у цій сфері. В її змісті виокремлено чотири рівні: 1) філософські

підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні методи правознавства наукового дослідження.

4. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати не стільки з теоретичної точки зору, скільки із функціональної, застосовної, що полягає у створенні правових механізмів забезпечення головної мети судочинства – захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Концептуальні моделі реалізації принципів правозастосовної діяльності органів судової влади як елементів системи принципів правосуддя, виконують наступні функції: 1) наукове осмислення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади важливе для виявлення напрямів удосконалення організації діяльності судів з розгляду справ; 2) при здійсненні правосуддя важливою функцією системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади є також можливість їх застосування для подолання прогалин у законодавстві; 3) система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади надає суттєву допомогу суддям і задає напрям розвитку правотворчості. Загальна система принципів правозастосовної діяльності органів судової влади призводить до одноманітності та стандартизації підходів при застосуванні права в ході здійснення правосуддя.

5. Принципи правозастосовної діяльності органів судової влади – це основні засади, які зумовлюють діяльність суду із застосування норм матеріального та процесуального права та визначають напрям розвитку правосуддя і правотворчості. Сукупність принципів правозастосовної діяльності органів судової влади, залежно від мети їх об'єднання, формує різні їх системи. Правозастосовна діяльність органів судової влади, насамперед, базується на загальних принципах, а саме: принцип верховенства права, принцип законності, принцип гласності, принцип соціальної справедливості, принцип гуманізму, принцип презумпції невинуватості, принцип доцільності та обґрунтованості судових рішень, здійснення правосуддя тільки судом, незалежності суддів, рівноправності учасників судового процесу та інші принципи. Спеціальні принципи в системі принципів правозастосовної

діяльності органів судової влади, або, зважаючи на їх правову природу, можна називати функціональними (принцип гласності і відкритості судового процесу, принцип змагальності сторін, принцип єдності процесуальної і організаційної діяльності суддів та ін.). Правозастосовна діяльність органів судової влади потребує реалізації на якісному технологічному рівні. Забезпечення належного технологічного рівня зумовлює формування спеціальних принципів правозастосовної діяльності органів судової влади.

Принципи та ідеї правової держави зумовлюють зміст і сутність принципів правозастосовної діяльності органів судової влади. До них пропонується віднести принципи верховенства права, законності, справедливості, гуманізму, передбачуваності, правозабезпечувальної спрямованості правозастосовної діяльності, неприпустимості обмеження правомірної активності учасників правозастосування, незалежності суб'єктів правозастосовної діяльності. Зазначені принципи є однаковими за значенням та не утворюють ієрархічної системи, чим істотно ускладнюють їх реалізацію у правозастосовній практиці національних судів. Реалізація принципів правозастосовної діяльності органів судової влади відбувається у двох аспектах – суб'єктивному та об'єктивному. У контексті суб'єктивної реалізації, такі принципи визначають специфічні змістовні особливості судової влади, а у контексті об'єктивної – її формальні ознаки. У правовій державі якість і стабільність системи принципів правозастосовної діяльності органів судової влади впливає на об'єктивну сторону правозастосування. Але удосконалення формальних властивостей можливе за умови якісної трансформації змістовних.

6. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади – це логіко-комунікативний процес в судовій діяльності, що є важливою частиною впливу судді на вирішення конкретної справи шляхом застосування права в усіх його проявах. З цих позицій аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади постає як динамічне явище, рухливий конструкт з точки зору методологічної процедури правового розсуду, пов'язаного із вирішенням справи по суті, що підлягає коригуванню в

залежності від зміни самого об'єкту – права. Аргументацію у правозастосовній діяльності органів судової влади точки зору теорії права можна розглядати як: а) наукову категорію; б) концептуальну область знання; в) методолого-методичну процедуру. Аргументація у правозастосовній діяльності органів судової влади є одним із основних методів в судовій юридичній практиці, тим способом переконання, якому притаманні раціональний характер, соціальна і діалогічна обумовленість, вербальна та письмова форма вираження. Актуальним у рамках методології правничої діяльності є оновлення концепції та практики застосування методу аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади, в тому числі як форми юридичного мислення.

7. Ознаками аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади є: використання аргументації у рамках правових відносин за участі суду; врегулювання відносин між суб'єктами права в межах судочинства; здійснення аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади у зв'язку із конкретною юридичною ситуацією; наведення правових аргументів. Наведені ознаки аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади дозволяють розглядати це явище з точки зору теорії права як діяльність судді та інших учасників судового процесу, що пов'язана з приведенням правових доводів, їх оцінкою та виробленням правового результату. До структури аргументації у правозастосовній діяльності органів судової влади входять наступні складові: 1) учасників правозастосовної діяльності органів судової влади; 2) розумовий процес застосування аргументації (доведення тези, надання доводів і приведення аргументів); 3) засоби доказування – фактичні дані та їх джерела; 4) інші елементи правозастосовної діяльності органів судової влади. У свою чергу, кожен з цих елементів також має складну структуру, а фактори судової аргументаційної ситуації мають тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість.

8. Основою формування внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності є переважно вільна оцінка доказів, однак це не виключає застосування певного алгоритму в зумовлених законом випадках.

Внутрішнє переконання суддів у правозастосовній діяльності органів судової влади є заснованим на отриманому і оціненому в установленому законом порядку знанням про обставини справи, своєрідним психологічним емоційно-інтелектуальним станом незалежного і самостійного судді як суб'єкта пізнавальної діяльності, що полягає у твердій і свідомій впевненості у правильності умовиводу і прийнятого на його основі рішення, а також готовності здійснювати відповідну діяльність з реалізації права відповідно до принципів судочинства. У процесі правозастосування внутрішнє переконання судді забезпечує формулювання обґрунтованого і виваженого рішення у справі. Суддя керується приписами нормативно-правових актів, власною совістю та моральними імперативами у процесі прийняття остаточного рішення. Внутрішнє переконання судді утворюється на основі доказів, тому їх вільна оцінки та трактування є небезпечною, як і прийняття рішення на підставі первинного враження.

9. Поєднання свободи вибору і вимоги обґрунтованості та неупередженості визначають параметри внутрішнього переконання судді у правозастосовній діяльності. Свобода розсуду, що впливає на формування внутрішнього переконання судді у поєднанні з його незалежністю у процесі правозастосування не означає свавілля. Вільними можна визнати тільки ті переконання, що відповідають правовому закону, базуються на справедливості та юридичних фактах і доказах, а також у повній мірі відповідають моральним цінностям. Водночас обґрунтованість внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування складає його невід'ємну властивість. Важливим чинником при формуванні внутрішнього переконання суддів у правозастосовній діяльності як результату пізнання є вільна та формалізована оцінка доказів, що формують альтернативу у підходах до вирішення справи.

10. Для національної практики відправлення правосуддя та реалізації судової влади загалом характерне поєднання застосування і традиційних національних, і загальноновизнаних міжнародних особливостей судового розгляду справи. В таких умовах не відбувається абсолютно формальної

(стандартизований процес пізнання, що здійснюється на підставі закону, покликаний забезпечити дотримання прав і законних інтересів учасників судочинства) чи абсолютно вільної (творчий процес, що здійснюється людиною) оцінки доказів, а домінує їх раціональне поєднання. Системи вільної та формальної оцінки доказів не є такими, що протистоять один одному, а є категоріями взаємодоповнюючими у залежності від характеру справи, що розглядає суддя, її спеціалізації та статусу самого суду.

11. Професійна правосвідомість судді є невід'ємним критерієм ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади. Деформацію професійної правосвідомості суддів в процесі правозастосовної діяльності органів судової влади слід розглядати як складне, специфічне явище, що включає значну кількість неформальних чинників. На якість правозастосовної діяльності органів судової влади впливає рівень та якість професійної правосвідомості суддів. Необхідним є запобігання та подолання деструктивних світоглядних, ідеологічних, соціально-психологічних, поведінкових якостей судді, що можуть впливати на правозастосування. Зовнішні і внутрішні фактори, середовище, в якому знаходиться суддя, впливають на його професійну діяльність щодо застосування норм права. Основним фактором, що позначаються на якості судового правозастосування і винесених рішень є суттєве перевантаження суддів та брак кадрів. Правозастосування здійснюється у різних сферах, з різною метою і різними суб'єктами, але саме через відправлення правосуддя воно стає кінцевим етапом у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Це вимагає поглибленої профпідготовки, навичок і знань високого рівня, а також володіння мистецтвом вирішення конфліктів загалом. Деформація професійної правосвідомості суддів у правозастосовній діяльності органів судової влади обумовлює непередбачуваний результат, що не відповідає принципам правозастосовної діяльності.

12. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів слід розглядати як комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на зміну

психологічних та юридичних установок судді як конкретної особистості, яка застосовує право, вершить правосуддя. Сучасні обставини становлення правової держави диктують необхідність підвищення індивідуальної правосвідомості суддів шляхом формування переконаності в цінності права. Особливий акцент при подоланні деформації професійної правосвідомості суддів як умови підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів судової влади слід робити на якісну підготовку майбутніх суддів у закладах освіти, психологічну підтримку вже діючих суддів та формування загальної культури правосуддя. Розвиток важливих для діяльності судової влади елементів і факторів, включаючи професійну правосвідомість, які суттєвим чином впливають на процес відправлення правосуддя та визначають характер правозастосовної діяльності органів судової влади, неможливий без врахування психологічних, соціологічних та юридичних елементів професійної правосвідомості судді. На підвищення правової культури та правової свідомості суддів впливає поглиблення їх комплексного орієнтування щодо правових цінностей та їх застосування у професійній діяльності. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів взаємозалежить від розбудови правової держави і формування громадянського суспільства, забезпечення національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alexy R. A Theory of Legal argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification; Translated by R. Adler and N. MacCormick. Oxford: Claredon Press, 1989. 323 p.
2. Al-Sharieh S., Bonnici J. M. STOP, You're on Camera: The Evidentiary Admissibility and Probative Value of Digital Records in Europe URL: https://www.rug.nl/research/portal/files/76185307/Al_Sharieh_Bonnici2019_Chapter_STOPYouReOnCameraTheEvidentiary.pdf
3. Amandi V. M. R. Argumentacion Juridica (1 reimpression). México: Editorial Oxford, 2011.
4. Bermejo-Luque L. Giving Reasons. A Linguistic-Pragmatic approach to argumentation Theory / Argumentation Library. № 20. Dordrecht heidelberg London New york: Springer, 2011. 220 p.
5. Davis K. Diskretionary Justice: Preliminary Inquiry. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1969. P. 164-173.
6. Eemeren Van F. H. Handbook of argumentation Theory / Frans h. Van Eemeren, Bart Garssen, Erik C. W. Krabbe, A. Francisca Snoeck Henkemans, Bart Verheij, Jean H. M. Wagemans. Dordrecht Springer Science+business Media, 2014. 991 p.
7. European Court of Human Rights. Document collections. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>
8. Fromma M. Regulating Plea-Bargaining in Germany: Can the Italian Approach Serve as a Model to Guarantee the Independence of German Judges? HANSE LAW REVIEW (HanseLR) Vol. 5 No. 1. 2009. P. 197-220. URL: <http://hanselawreview.eu/wp-content/uploads/2016/08/Vol5No2Art04.pdf>
9. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Front Cover. Bin Cheng. Cambridge University Press, Nov 2, 2006. Law. 490 p.
10. Gutteridge H. Comparative law: Introduction to the comparative method of legal study and research. 2nd ed. L.; Combridge, 1949, chap.1.

11. Hernandez F. J. Argumentación jurídica, Colección de textos jurídicos universitarios. México: Editorial Oxford, 2010.
12. Kliuchkovych V. Definition of the Concept of Law Enforcement: Theoretical and Legal Aspects. *Верховенство права*. 2019. № 1. С. 20-25.
13. Kliuchkovych V. Essence of Judicial Enforcement and the Interrelation between Judicial Enforcement and the Concepts of Judicial Power, Judicial Activity and Justice. *Східноєвропейський журнал права*. 2019. № 61. С. 55-61.
14. Kliuchkovych V. The Interrelation Between Judicial Enforcement and the Concepts of Judicial Power and Justice. *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: Papers of the 5th International Scientific Conference, Stuttgart (Germany), February 28, 2019*. Stuttgart: ORT Publishing, 2019. P. 626-633.
15. Kolb A., Hrushko M., Teteriatnyk H., Chepik-Trehubenko O., Kotliar O. Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39. № 71. P. 334-349.
16. Krauthausen R. Ermessen und unbestimmter Rechtsbegriff. 1955. 287 p.
17. Leheza Y., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. 11(2). P. 55-79.
18. MacCormick N. Argumentation and Interpretation in Law. *Ratio Juris*. Volume 6, Issue 1. March, 1993. P. 16-29.
19. McDougall The Order of the Oblates of Mary Immaculate in the Province of British Columbia. Supreme Court of Canada. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/6211/index>.
20. Minakova Ye., Nalyvaiko I. Public participation in the mechanism of prevention and anti-corruption in Ukraine. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. №7 (51). P.167-173.

21. Nalyvaiko L. Social policy and social protection in EU countries: current status and trends. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2022. Special Issue № 1. P. 7-12.
22. Nalyvaiko L. State System Guarantees: Theoretical and Legal Characteristics. The issues of improving legal knowledge in the XXI century: the unity of theory and practice: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 131-150.
23. Nalyvaiko L., Chepik-Tregubenko O. Main Directions of Effective Interaction of Public Authorities and Institutes of Civil Society. Legislation of EU countries: history, shortcomings and prospects for the development: collective monograph // Frankfurt (Oder): Izdevniecība «Baltija Publishing, 2019. P. 197–214.
24. Nalyvaiko L., Chepik-Trehubenko O. Application of the principle of the rule of law international and national courts. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 4. (48). P. 413-419.
25. Nalyvaiko, L., Ilkov, V., Verba, I., Kulinich, O., Korovaiko, O. Specific features of the legal regulation of prosecution for contempt of court: judicial rules established in different countries: Características específicas de la regulación legal del enjuiciamiento por manifestación de desacato a los tribunales: normas judiciales establecidas en diferentes países. *Political Questions*. 2022. 40 (74). P. 393-409.
26. Pacheco P., Carmen M. *Filosofia del Derecho: argumentacion jurisdiccional*, Mexico, Porrúa, 2007, (biblioteca juridica). 231 p.
27. Recommendation № R (80)2 Concerning the Exercise of Discretionary Powers by Administrative Authorities 11.03.1980. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16804f22ae>
28. *Rhesa Shipping Co SA v Edmonds* [1985] 1 WLR 948. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html>
29. Saks M. J., Spellman B. A. *The Psychological Foundations of Evidence Law*. New York University Press. Book Review. 57 *Jurimetrics*, Winter, 2017. P. 289-296.

30. Scurich N. Styles of Argumentation in Judicial Opinions (Legitimizing Judicial Decisions). *Annual Review of Law and Social Science Review in Advance*. April 11, 2018. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-101317-031050>
31. Shaptala N. The Internal Conviction in the Evaluating Evidence in the Constitutional Judicial Process. *Naukovij visnik Nacional'noi akademii vnutrisnih sprav*. 2019. № 1 (110). С. 22-28.
32. Svyda O. Prevention of the professional deformation of judges problems. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. URL: [https://vkksu.gov.ua/ua/about/visnik-vishoi-kvalifikatsiynoi-komisii-suddiv-ukraini/prevention-of-the-professional-deformation-of-judges-problems-/](https://vkksu.gov.ua/ua/about/visnik-vishoi-kvalifikatsiynoi-komisii-suddiv-ukraini/prevention-of-the-professional-deformation-of-judges-problems/)
33. Szczyrbak M. Judicial argumentation: legal and linguistic perspectives. In *The Realisation of Concession in the Discourse of Judges: A Genre Perspective*. 2014 P. 59-82.
34. Tamošiūnienė E., Bolzanas D., Augytė-Kamarauskiene L. Evidence in Civil Law – Lithuania. 47 p. URL: https://pf.um.si/site/assets/files/3223/evidence_in_civil_law_-_lithuania.pdf
35. The Role of Legal Argumentation and Human Dignity in Constitutional Courts. Proceedings of the Special Workshops Held at the 28th World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy in Lisbon, 2017 Edition (2019). 239 p.
36. Volkov O. Standard of proof in international arbitration - search for precision in considering corruption claims. Kiev: Arbitration Day. 2015. URL: https://uba.ua/documents/presentation/VolkovO_2015.pdf.
37. Williams K. Do we really need the federal rules of evidence? *North Dakota Law Review*, 1998, 74, P. 1-34.
38. Абрамович Р. М. Особливості судової аргументації при застосуванні принципу незворотності дії закону в часі в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2013. Т. 144-145. С. 17-20.

39. Адміністративне право України: академічний курс: підручник: у 2-х т. / голова редкол. В. Б. Авер'янов. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1. Загальна частина. 584 с.
40. Антонюк В. С., Полонський Л. Г., Аверченков В. І., Малахов Ю. А. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Київ: НТУУ «КПІ», 2015. 276 с.
41. Ахтирська Н., Юденко Т. Формування внутрішнього переконання судді у справах, пов'язаних з торгівлею людьми. *Віче*. 2012. № 4. С. 2-4.
42. Балинська О. М. Використання властивостей права як певного типу мовлення та комунікації для ефективності правової аргументації. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 1 (37). Vol. 1. С. 156-161.
43. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві. *Проблеми філософії права*. Київ – Чернівці: Рута, 2003. Т. I. С. 111-115.
44. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 200 с.
45. Барабаш Ю. Г. Дискреційні повноваження вищих органів влади: правова природа та умови ефективного застосування. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 49-54.
46. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 214 с.
47. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
48. Богініч О. Л. Позитивні зобов'язання держави у сфері правотворчості та правозастосування в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 188-193.
49. Бойко В. Ф. Суддя – це закон, що говорить. *Юридична газета*. 2006. № 10 (70).
50. Бойко В. Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: навч. посібник. Київ: МАУП, 2004. 176 с.

51. Борисенко М. О. Ознаки та принципи правозастосовної діяльності: теоретичний аспект. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. С. 23-28.
52. Борисенко М. О. Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 230 с.
53. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: проблемні лекції. Дніпропетровськ: АМСУ, 2006. 73 с.
54. В'юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. та ін. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю. В. Баулін. Харків: Право, 2020. 212 с.
55. Варава І. П., Ципан А. С. Роль правосвідомості як фактору розвитку правової культури. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (1). С. 6-9.
56. Ведерніков Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави і права: навч. посібник. [4-е вид., доповн. і переробл.]. Київ: Центр навч. л-ри, 2005. 223 с.
57. Верба І. О. Право на доступ до правосуддя та його юридичне забезпечення: загальноправова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 225 с.
58. Верховний Суд у цифрах і фактах за 2019 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zvit_VS_2019_.pdf
59. Власов А. О. Адміністративні послуги і дискреційні повноваження. *Вісник Академії праці і соціальних відносин. Серія: Право і державне управління*. 2012. № 4 (8). С. 78-83.
60. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. В. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір ; ред. П. Соколовський. Київ: Юніверс, 2000. 329 с.
61. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Тернопіль: Астон, 2003. 432 с.

62. Гирович В. Внутрішнє переконання судді – основний елемент засади безпосередності дослідження показань, речей, документів. *Національний юридичний журнал*. 2015. Жовтень. С. 89-94.
63. Глинська Н. В. Обґрунтування рішень у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
64. Головатий С. «Верховенство права» у розумінні українських вчених. *Українське право*. 2002. Число 1. С. 8-27.
65. Горбань М. Ю. Теоретичні аспекти дослідження конкретизації в судовому правозастосуванні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2015. Вип. 1. С. 17-27.
66. Городовенко В. В. Верховенство права як фундаментальний принцип судової влади. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14. С. 1-9.
67. Гринюк Р. Ф., Гуцуляк О. І. Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1 (2). С. 4-17.
68. Грінь А. А. Дискреція як особливий елемент повноважень органів виконавчої влади. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 97-100.
69. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248-255.
70. Демченко С. Ф. Теоретико-методологічні засади ефективності господарського судочинства: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 429 с.
71. Дискреційні повноваження органу державної влади. URL: https://protocol.ua/ua/diskreysiyni_povnovagennya_organu_derjavnoi_vladi/
72. Дроздович Н. Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 1. С. 250-257.

73. Дроздович Н. Л. Формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 209 с.
74. Дудіков А. В. Практика Європейського суду з прав людини як засіб запобігання та усунення судової помилки у правозастосуванні. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 748-758.
75. Журбелюк Г. В. Правова аргументація в судочинстві України: до історії становлення. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 22-25.
76. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
77. Загальна теорія держави і права. Під ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер. 2000. 317 с.
78. Запара С. І. Генеза та доктринальні засади інституту захисту права на працю в сучасній Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 450 с.
79. Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
80. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Дніпропетровськ: Вид-во Маковецький, 2015. 191 с.
81. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.
82. Капустинський В. А., Волкова І. В. Теоретичні основи судового правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 5 (32). С. 84-93.
83. Карамішева Н. В. Логіка. Теоретична і прикладна. URL: [https://pidru4niki.com/1029022840359/logika/klasifikatsiya_metodiv_argumentatsiyi#:~:text=Усі%20методи%20аргументації%20поділяються%20на,риторичні%2С%20психологічні%20\(позалогічні\)](https://pidru4niki.com/1029022840359/logika/klasifikatsiya_metodiv_argumentatsiyi#:~:text=Усі%20методи%20аргументації%20поділяються%20на,риторичні%2С%20психологічні%20(позалогічні))

84. Карбань А. А., Коваленко М. К. Правосвідомість та її роль у формуванні суддівського переконання. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2006. Ч. 2. С. 129-130.
85. Карчевський М. В. Штучний інтелект та протидія злочинності // *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності*: матеріали наук.-практ. онлайн-семінару, м. Харків, 5 листопада 2020 р. Харків: Право, 2020. С. 32-44.
86. Кістяник В. І. Вплив моделі правової аргументації Р. Дворкіна на судові рішення. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2013. Т. 144-145. С. 21-24.
87. Кістяник В. І. Деякі аспекти судової аргументації у публічному праві. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 63-66.
88. Кістяник В. І. Особливості аргументації в судах загальної юрисдикції. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 52-56.
89. Кістяник В. І. Порівняльна характеристика судової аргументації в різних правових системах. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 20-23.
90. Кістяник В. І. Правова аргументація в діяльності Конституційного Суду України. *Право і суспільство*. 2014. № 1.2. С. 20-24.
91. Клименко К. О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2008. 20 с.
92. Ключкович В. Ю. Напрями подолання деформації професійної правосвідомості суддів: загальноправовий аспект. *Правове життя сучасної України*: у 3-х т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 травня 2020 р. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 1. С. 139-143.
93. Ключкович В. Ю. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів як засіб забезпечення ефективності судового правозастосування. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 312-319.

94. Ключкович В. Ю. Поняття внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування: історико-правова характеристика. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, Vol. 1. С. 178-183.
95. Ключкович В. Ю. Поняття судової дискреції як елементу правозастосування суду: теоретико-правовий аспект. *Право.ua*. 2019. № 3. С. 24-31.
96. Ключкович В. Ю. Правозастосовна діяльність суду: до питання судової дискреції. *Perspectives of science and education: The 11th International youth conference, New York (USA), August 2, 2019*. New York: Solution; SLOVO\WORD, Accent Graphics Communications & Publishing or Premier Publishing, 2019. Р. 62-70.
97. Ключкович В. Ю. Статичний та динамічний підходи у дослідженні поняття «деформація професійної правосвідомості судді». *Теоретичний аналіз та наукові дослідження юридичної науки у XXI столітті: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 24-25 квітня 2020 р.* Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. С. 13-17.
98. Ключкович В. Ю. Судова влада, судова діяльність і судове правозастосування: сутність та взаємозв'язок. *Advances of Science: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 27 June, 2019*. Czech Republic, Karlovy Vary: Ukraine, Kyiv: MCNIP, 2019. Р. 512-519.
99. Ключкович В. Ю. Судове правозастосування: поняття та сутність. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 7 березня 2019 р.* Одеса: Гельветика, 2019. С. 17-20.
100. Ключкович В. Ю. Судовий розсуд: доктринальні та нормативні аспекти визначення поняття. *Science and society: The 13th International conference, Hamilton (Canada), July 19, 2019*. Hamilton: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. Р. 190-198.

101. Ключкович В. Ю. Теоретичні питання становлення принципів правозастосовної діяльності органів судової влади в Україні. *Право та суспільство*. 2019. № 5. С. 39-45.
102. Козлов М. І. Внутрішній діалог і його зупинка. URL: http://psychologis.com.ua/vnutrenniy_dialog_i_ego_ostanovka.htm
103. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2000. 36 с.
104. Козюбра М. Загально-теоретична юриспруденція: радянська традиція та європейська перспектива. *Українське право*. 2005. № 1. С. 7-21.
105. Козюбра М. І. Методологія науки конституційного права // *Основи конституційного права України*. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 287 с.
106. Козюбра М. І. Теорія юридичної аргументації: становлення, стан та перспективи у вітчизняній юриспруденції. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 3-11.
107. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 24-32.
108. Коломоець Т. О., Немченко В. О. Внутрішнє переконання судді в адміністративному процесі: теоретико-правовий та праксеологічний аспект формування: монографія. Херсон: Гельветика, 2013. 179 с.
109. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 03 вересня 2019 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 38. Ст. 160).
110. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 524 с.
111. Костицький М. В. Сутність і значення психологічного пізнання при проведенні судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2012. № 6. С. 10-16.

112. Костицький М. Необхідність трансформації юридичної методології як бази розвитку права. *Український правовий часопис*. 2004. № 7. С. 16-17.
113. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій. Київ: Вентурі. 1996. 208 с.
114. Коцкулич В. В. Трансформація суддівської правосвідомості: загальні положення концепції. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. № 48, Т. 2. С. 157-158.
115. Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Київ, 2018. 20 с.
116. Кпім С. І. Значення судової практики як додаткового джерела цивільного права. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1406/126/>.
117. Кривицький Ю. В. Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал. *Filosofs'ki ta metodologicni problemi prava*. 2019. № 2 (18). С. 36-45.
118. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
119. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
120. Крючко Н. І. Судова реформа як одна із передумов удосконалення ознак судової влади. *Юрист України*. 2018. № 2. С. 93-99.
121. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
122. Левенець Б. Б. Моделі судового правозастосування: концептуальні засади сутності та змісту: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Київ, 2020. 20 с.
123. Левенець Б. Моделі судового правозастосування Великобританії та США. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 170-175.
124. Луць Л. А. Правова та юридична аргументація: деякі питання співвідношення. *Проблеми державотворення та захисту прав людини*:

матеріали XXII звітної наук.-практ. конф. Львів, ЛНУ імені Івана Франка. С. 27-30.

125. Максимов С. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. 36 с.
126. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8 (130). С. 14-20.
127. Мартянова Т. С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 17 с.
128. Марчак В. Я. Поняття та юридико-психологічні особливості формування внутрішнього переконання судді. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2013. Вип. 644. С. 115-119.
129. Меліхова Ю. А. Вплив культури мислення судді на якість його внутрішнього переконання. *Гілея*. 2018. Вип. 133. С. 146-148.
130. Мельничук С. М. Поняття судового правозастосування як правової форми здійснення функцій держави. *Право і Безпека*. 2015. № 3. С. 42-46.
131. *Методологія і методика соціологічних досліджень у праві. Конспект лекцій / Уклад. В. Д. Воднік та ін. Харків, 1999. 93 с.*
132. Морозов Є. Дискреційні повноваження влади як підстава для «законної відмови». URL: <https://yvu.com.ua/dyskretsijni-povnovazhennya-vlady-yak-pidstava-dlya-zakonnoyi-vidmovy/>
133. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Херсон, 2007. 20 с.
134. Наливайко Л. Р., Коршун А. О. Методологія пізнання принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 81-86.
135. Немченко В. О. Формування внутрішнього переконання судді в адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2013. 15 с.
136. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції // *Проблеми філософії права*. Київ – Чернівці: Рута, 2003. Т. I. С. 4-43.

137. Озерський І. В. Урахування соціально-психологічної оцінки родинних взаємин як один із чинників внутрішнього переконання судді під час ухвалення рішення про визначення місця проживання. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 3 (1). С. 17-19.
138. Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін. *Віче*. 2012. № 12. С. 2-4.
139. Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201
140. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Право». 2013. №1 (7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf>.
141. Пільков К. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analytics/190632_standart-dokazuvannya-yak-skladova-zabezpechennya-prava-na-spravedliviy-sud?fbclid=IwAR1hJYZ9CJpC4c8hbpVk8rihmfnuROjoXY2pIKcYA0beuvlkmg9bc8kE7Eg
142. Погребнник О. Навколо англійської судової системи: короткий огляд. *Юридична газета*. 2018. № 4-5. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravoinvesticiyi/navkolo-angliyskoyi-sudovoyi-sistemikоротkiy-oglyad.html>.
143. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 240 с.
144. Поляков І. І. Розсуд у праві: поняття, ознаки і види. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 233-239.
145. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.

146. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба; відп. ред. В. С. Бігун. К., 2009. 316 с.
147. Про затвердження Кодексу суддівської етики. Рішення XI З'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13>
148. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерство юстиції України від 24 квітня 2017 № 1395/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17/card6#Public>
149. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Указ Президента України від 10.05.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>
150. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму ВСУ від 18.12.2009 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text>
151. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
152. Проблеми методології сучасного правознавства: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Академія правових наук України, 1996. 120 с.
153. Пуделька Й. Адміністративний розсуд: поняття та розмежування із судовим розсудом. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 197-199.
154. Рабінович П. М. Загальнотеоретичне праводержавознавство: наукознавчі, методологічні та філософсько-правові проблеми // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко. Київ: Юридична книга, 2005. Т. 9: Юридична наука незалежної України. С. 67-82.
155. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посібник. [3-є вид. зі змін. і доповн.]. Київ: ІСДО, 1995. 156 с.

156. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 20-25.
157. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 8-20.
158. Рабінович П. Правова аргументація (вихідні загальнотеоретичні характеристики). *Юридичний вісник України*. 2015. № 17-18. С. 22.
159. Ратушна Б. П. Належне доказування у судовому правозастосуванні України в світлі практики Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2014. 16 с.
160. Резанов С. А. Класифікація адміністративного розсуду: поняття та його види. *Митна справа*. 2015. № 5 (101), ч. 2. С. 181-184.
161. Резворович К. Р. Правова природа судової помилки у цивільному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 99-102.
162. Рівень довіри до судів зріс, але недовіру судам висловлюють 59% опитаних, - Центр Разумкова оприлюднив показники <https://sud.ua/uk/news/publication/264685-uroven-doveriya-k-sudam-vyros-no-nedoverie-sudam-vyrazhayut-59-oproshennykh-tsentr-razumkova-obnarodoval-rokazate>
163. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): за станом на 2 листопада 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 41. Ст. 2975.
164. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) Справа № 1-12/2003 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 32

165. Савенко М. Д. Юридична аргументація в конституційному судовому процесі: методологічний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 11-16.
166. Сало В. А. Юридична аргументація в судовій практиці Стародавнього Риму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Вип. 33. С. 22-24.
167. Самбор М. А. Дискреційні повноваження щодо складення протоколів про адміністративні правопорушення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 31-39.
168. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. *Право України*. 2006. № 4. С. 21-28.
169. Сердюк І. А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52-58.
170. Словник із соціальної роботи. Аргументація. URL: <https://slovnuk.me/dict/socialwork>
171. Словник української мови: в 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. URL: <http://sum.in.ua/s/arghumentacija>
172. Словник української мови: в 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 9: С. 920 с.
173. Справа № 668/9918/13 від 11.07.2018 р. Верховний Суд. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_11_07_2018_roku_u_spravi_668_9918_1zts/

174. Справа № 826/12173/17 від 02 вересня 2020 р. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/91276460>
175. Справа № 914/2505/17 від 27.11.2018 р. Верховний Суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78450568>
176. Справа № 634/609/15-к від 01.02.2018 р. Верховний Суд. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/72009792>
177. Справа № 640/6888/20 від 02 червня 2021 р. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97356505>
178. Справа № 826/12173/17 від 16 січня 2019 р. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/79263889>
179. Справа №923/2075/15 від 14.06.2017 р. Верховний Суд. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/67621495>
180. Старик А. М. Дискреційна влада в сучасному світі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 108-113.
181. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40-43.
182. Стецик Н. В. Технологія судової правотворчості: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2011. 16 с.
183. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2018. 196 с.
184. Тихомиров О. Д. Методологічні підходи юриспруденції / Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. Київ: Знання, 2005. С. 78-80.
185. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади: дис. ... док. юрид. наук. Київ, 2006. 461 с.
186. Ткачук А. Внутрішнє переконання судді як метод і результат оцінки доказів у цивільному процесі. *Цивільне право і процес*. 2016. № 2. С. 43-47.
187. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

188. Туркіна І. Є. Конституційні засади судової влади в Україні: теоретичний аналіз. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління*. 2011. № 2. С. 41-46.
189. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практ. коментар: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: КНТ, 2006. 912 с.
190. Ханова Н. О. Дискреційні повноваження контролюючих органів у сфері оподаткування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2019. 198 с.
191. Хопта С. Ф. Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 250 с.
192. Цвік М. В. Методологічне значення принципів права // *Проблеми методології сучасного правознавства*. Київ, 1996. С. 132-150.
193. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
194. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. 288 с.
195. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути. Київ: Реферат, 2004. 176 с.
196. Черновський О. К. Вплив попередньої судимості обвинуваченого на формування внутрішнього переконання судді. *Право.ua*. 2015. № 1. С. 96-99.
197. Черновський О. К. Вплив християнської етики на формування внутрішнього переконання судді. *Наше право*. 2014. № 7. С. 186-190.
198. Чорнобай О. Л. Аргументативна практика у судовому процесі: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 300-306.

199. Шемчук В. В. Професійна правосвідомість прокурора: дотримання принципів політичної нейтральності та доброчесності. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 60-66.
200. Шестопал К. Є. Стандарти доказування в Європейському суді з прав людини: міф чи реальність? *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 426-433.
201. Шульга А. М. Правосвідомість особи як передумова її правомірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація. *Право і Безпека*. 2022. № 4. С. 45-58.
202. Щербина О. Ю. До питання про розуміння аргументації у логіко-юридичних дослідженнях. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 21. С. 45-53.
203. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. Том 1: А-Г. 672 с.
204. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. Том 2: Д-Й. 744 с.
205. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. Том 5: П-С. 736 с.
206. Ямковий В. І. Належне застосування суддівського розсуду в цивільних справах як одна з умов відновлення довіри до судової влади в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3 (1). С. 169-172.